

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LX

2008

WARSZAWA 2008 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LX

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska, mgr Andrzej Jacek Tomaszewski,
mgr Katarzyna Watemborska, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka,
Jacek Andrzejowski, Katarzyna Czarnecka, Ulla Lund Hansen, Henriette Lyngstrøm, Tomasz Samojlik

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: malowany pucharek szklany
z Zaborowa, pow. warszawski zachodni. Rys. P. Holub

Cover picture: enamel-painted glass beaker
from Zaborów, distr. Warszawa Zachód. Drawn by P. Holub

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2008

© Autorzy, 2008

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>
Price list, list of PMA publications and contents of PMA periodicals: <http://www.pma.pl/wydawnictwa>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LX

SPIS TREŚCI

Contents

Wojciech Brzeziński, Dzień dzisiejszy i perspektywy Państwowego Muzeum Archeologicznego Present and Future Perspectives of the State Archeological Museum	3
ROZPRAWY	
Maria Krąkowska, Spuścizna Erazma Majewskiego w Pracowni Dokumentacji Naukowej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. W 150. rocznicę urodzin Erazma Majewskiego (1858–1922) The Legacy of Erazm Majewski (1858–1922) in the Documentations Department of the State Archaeological Museum in Warsaw. On His 150 th Birthday Anniversary	9
Marek Florek, Cmentarzyska kultury pucharów lejkowatych na Wyżynie sandomierskiej. Historia i stan badań Cemeteries of the Funnel Beaker Culture (TRB) in Sandomierz Upland. History and State of Research	97
MISCELLANEA	
Dorota Słowińska, Katarzyna Dejrowska, Ulla Lund Hansen, A Roman Painted Glass Beaker from a Przeworsk Culture Cemetery at Zaborów, Western Mazowsze Malowany puchar szklany z cmentarzyska kultury przeworskiej w Zaborowie na zachodnim Mazowszu	125
Jacek Andrzejowski, Andrzej Przychodni, <i>Terra sigillata</i> z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na zachodnim Podlasiu <i>Terra Sigillata</i> from a Wielbark Culture Cemetery at Jartypory, Western Podlasie Region	161
Adam Cieśliński, Dariusz Wyczółkowski, Zapinka gąsienicowata z Tumian, pow. olsztyński. Problem zaniku kultury wielbarskiej nad Łyną A Caterpillar Brooch from Tumiany, distr. Olsztyn. The Decline of the Wielbark Culture on the Łyna River	179
Henriette Lyngstrøm, Technologia produkcji żelaza i wyrób noży żelaznych na terenie Danii od 500 r. przed Chr. do 1000 r. po Chr. Iron Technology and Iron Knives Found in Denmark, 500 BC – AD 1000	189
MATERIAŁY	
Adam Kulesza, Ceramiczne materiały neolityczne ze stanowiska IA w Strzyżowie, pow. hrubieszowski A Neolithic Ceramic Assemblage from Strzyżów, site IA, distr. Hrubieszów	197
Mirosława Andrzejowska, Stanowisko ze schyłku epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza w Dziecinowie, pow. otwocki Late Bronze and Early Iron Age Site at Dziecinów, distr. Otwock	225
Łukasz Maurycy Stanaśzek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z cmentarzyska w Dziecinowie, pow. otwocki Anthropological Analysis of Bone from the Cemetery at Dziecinów, distr. Otwock	321

Tomasz P u r o w s k i, Wyniki badań wykopaliskowych osady obronnej w Tarławkach, pow. węgorszewski A Fortified Settlement of West Balt Barrow Culture from the Early Iron Age at Tarławki, distr. Węgorzewo	335
Dariusz K r a s n o d ę b s k i, Marek D u l i n i c z, Tomasz S a m o j l i k, Hanna O l c z a k, Bogumiła J ę d r z e j e w s k a, Cmentarzysko ciałopalne kultury wielbarskiej w uroczysku Wielka Kletna (Białowieski Park Narodowy, woj. podlaskie) A Cremation Cemetery of the Wielbark Culture in Kletna Range (Białowieża National Park, Podlasie Province)	361
OD REDAKCJI	
Zasady opracowania tekstów do publikacji w „Wiadomościach Archeologicznych”	377
WYKAZ SKRÓTÓW	381

JACEK ANDRZEJOWSKI, ANDRZEJ PRZYCHODNI

TERRA SIGILLATA Z CMENTARZYSKA KULTURY WIELBARSKIEJ
W JARTYPORACH NA ZACHODNIM PODLASIU

TERRA SIGILLATA FROM A WIELBARK CULTURE CEMETERY AT JARTYPORY,
WESTERN PODLASIE REGION

Cmentarzysko w Jartyporach koło Węgrowa¹ (Ryc. 1) należy do największych znanych nekropoli kultury wielbarskiej na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu. Na przebadanym dotychczas obszarze ok. 1550 m² odkryto niemal 400 grobów, zarówno szkieletowych jak i ciało-palnych, datowanych od fazy B₂/C₁ do fazy C₂ okresu późnorzymskiego. Pojedyncze znaleziska wskazują jednak, że obiekt ten użytkowany był aż do wczesnej fazy okresu wędrówek ludów². Wiele odkrytych tu obiektów dostarczyło nowych, ważnych informacji tak do poznania obrządku pogrzebowego ludności wielbarskiej, jak i lepszego opisanie mazowiecko-podlaskiego wariantu tej kultury³.

Zespół grobowy

Jednym z ciekawszych zespołów grobowych z tej nekropoli jest obiekt 106. W dość ubogim wyposażeniu

pochowanej tu osoby znalazło się kilkadziesiąt fragmentów naczyń *terra sigillata*. Ta kategoria importów jest na terenie kultury wielbarskiej reprezentowana stosunkowo nielicznie⁴, każde kolejne znalezisko budzi więc szczególne zainteresowanie. W wypadku *sigillaty* z grobu 106 chodzi ponadto o wyrób warsztatu dotychczas w *Barbaricum* nie zanotowanego.

Obiekt 106 to ciało-palny grób bezpopielnicowy. Jego strop zarejestrowano na głębokości 30 cm, bezpośrednio pod humusem leśnym i cienką warstewką nawianego piasku. Na tym poziomie zarys jamy grobowej był nieregularnie kolisty, o wymiarach ok. 130×120 cm, w części W szarawy i brunatnoszary, w części wschodniej, słabo czytelnej, szaro- i jasnobrunatny. Niżej, ok. 50 cm od powierzchni ziemi, wypełnisko zachodniej partii jamy grobowej stało się smolistoczarne, przesycone drobnymi węglami drzewnymi; na tej głębokości

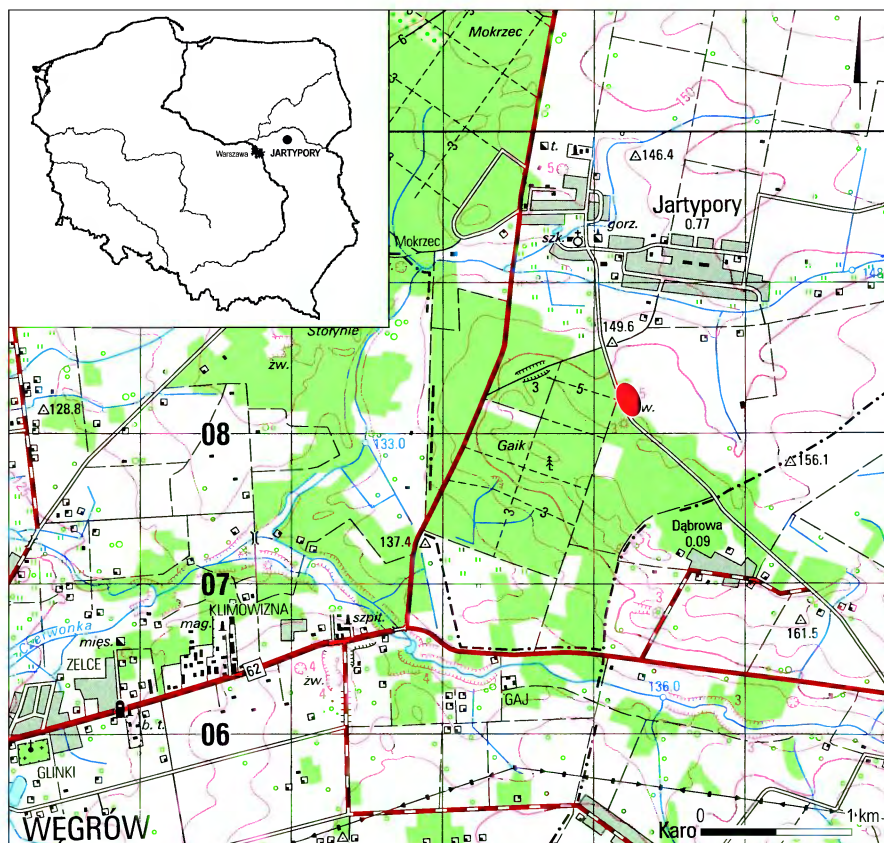
¹ Jartypory, gm. Liw, pow. węgrowski, woj. mazowieckie, stan. 2 (AZP 48/53-76). Badania wykopaliskowe Działu Epoki Żelaza Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej: PMA) w latach 1998–2005 oraz 2007 i 2008, prowadzone pod kierownictwem Jacka Andrzejowskiego. Materiały i dokumentacja badań znajdują się w zbiorach PMA (inw. IV/7682).

² Luźno znaleziona sprzączka typu AH25 (J. Andrzejowski, *Archeologia śmietniskowa, czyli dole i niedole starożytności jartyporskich*, ZOW 56/1–2, 2001, s. 53) oraz grób 307A ze sprzączką odpowiadającą typowi AH44, ale bez skuwki, odkryty w roku 2008. Pani prof. Renacie Madydzie-Legutko dziękujemy za opinie na temat datowania obu zabytków.

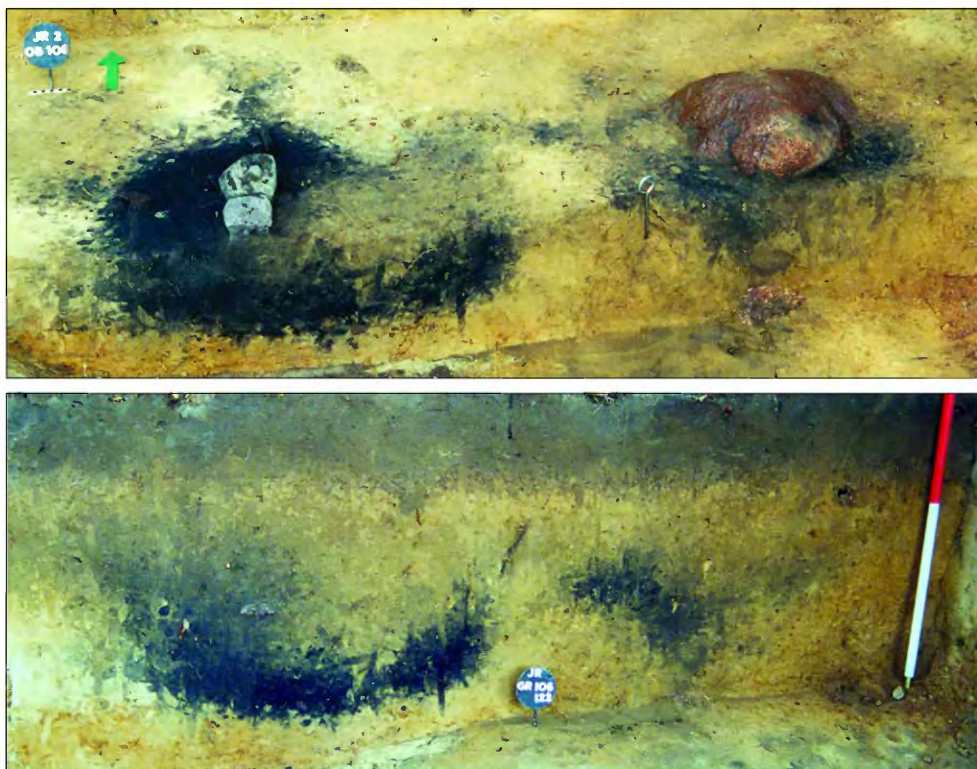
³ Na temat kultury wielbarskiej na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu zob. ostatnio J. Andrzejowski, *Przemiany osadnicze i kulturowe*

na wschodnim Mazowszu i południowym Podlasiu u schyłku starożytności, [w:] *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych* (red. B. Bryńczak, P. Urbańczyk), Siedlce 2001, s. 108–113; *idem*, *Kultura przeworska i wielbarska na prawobrzeżnym Mazowszu i Podlasiu*, [w:] M. Dulnicz (red.), *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały III, Warszawa 2004 (2005), s. 109–128; *idem*, *Pod wodzą Filimera, czyli osadnicy wielbarscy na Mazowszu i Podlasiu*, [w:] *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk 2007, s. 229–258.

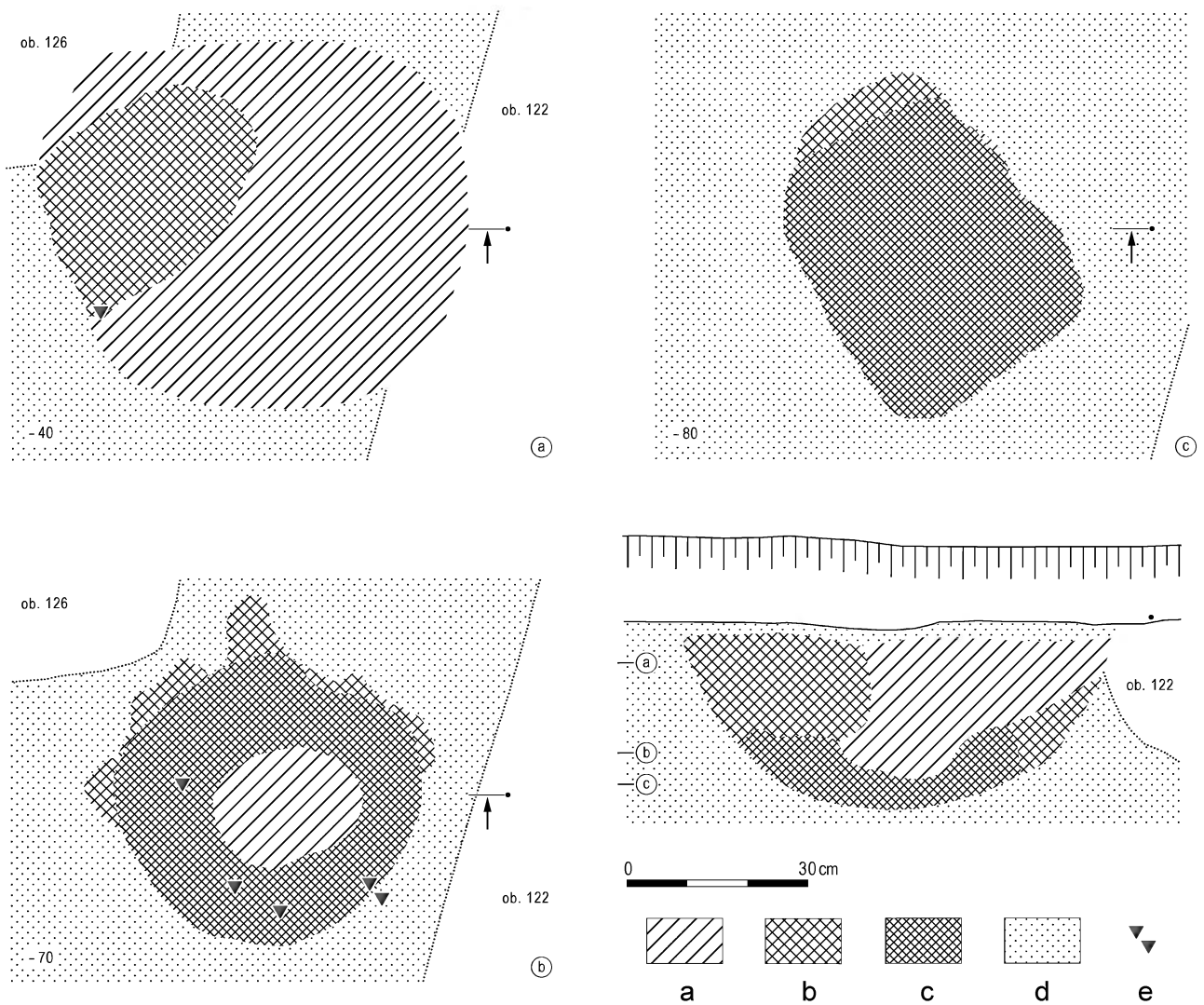
⁴ R. Wołągiewicz, *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin 1993, s. 35, lista 20B; L. Tyssler, *Terra sigillata na ziemiach Polski, część I: Tekst*, Acta Archaeologica Lodziensia 43 i 44, Łódź 1999, s. 76, 137, mapa 1, 3 (razem z grupą masłomęcką).

Ryc. 1. Lokalizacja cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach, pow. Węgrów
 Fig. 1. Location of the cemetery of Wielbark Culture at Jartypory, distr. Węgrów

Ryc. 2. Jartypory, pow. Węgrów, grób 106. Plan i przekrój jamy grobowej z widocznym śladem po kamiennej steli (?);
 po prawej część jamy grobu 122. Fot. J. Andrzejewski
 Fig. 2. Jartypory, distr. Węgrów, grave 106. Plan and cross-section of the grave pit with visible traces left by a stone stela (?);
 on the right, a part of the pit of grave 122. Photo J. Andrzejewski

Ryc. 3. Jaroty, pow. Węgrów, grób 106. Plany i przekrój jamy grobowej. a – piasek jasno- i szarobrunatny, b – piasek szarawy i brunatnoszary, c – piasek czarny, z węglami drzewnymi, d – piasek żółtawy (calec), e – ułamki *terra sigillata*.

Oprac. graficzne J. Andrzejewski

Fig. 3. Jaroty, distr. Węgrów, grave 106. Plans and cross-sections of the grave pit. a – light brown to grey-brown sand, b – greyish and brown-grey sand, c – black sand, with charcoal, d – yellowish sand (virgin soil), e – *terra sigillata* sherds.

Graphic rendering by J. Andrzejewski

pojawiła się liczniej ceramika, a w centrum dwa średniej wielkości kamienie. Część wschodnia była wyraźnie szaro- i jasnobrunatna, bez przepalonych kości i elementów wyposażenia. Na głębokości ok. 70 cm jama przybrała regularnie kolisty kształt o średnicy 110 cm – wypełniko było intensywnie czarne z szaro- i brunatno-czarnymi rozmoczeniami na krawędziach, zaś w centrum, do głębokości 85 cm, jasnobrunatne. W spągu, ok. 80–100 cm od powierzchni, jednolicie smolistoczarna jama miała zarys czytelnie prostokątny, o wymiarach 90×80 cm. Nieckowaty przekrój jamy sięgał ok. 70 cm miąższości (Ryc. 2, 3).

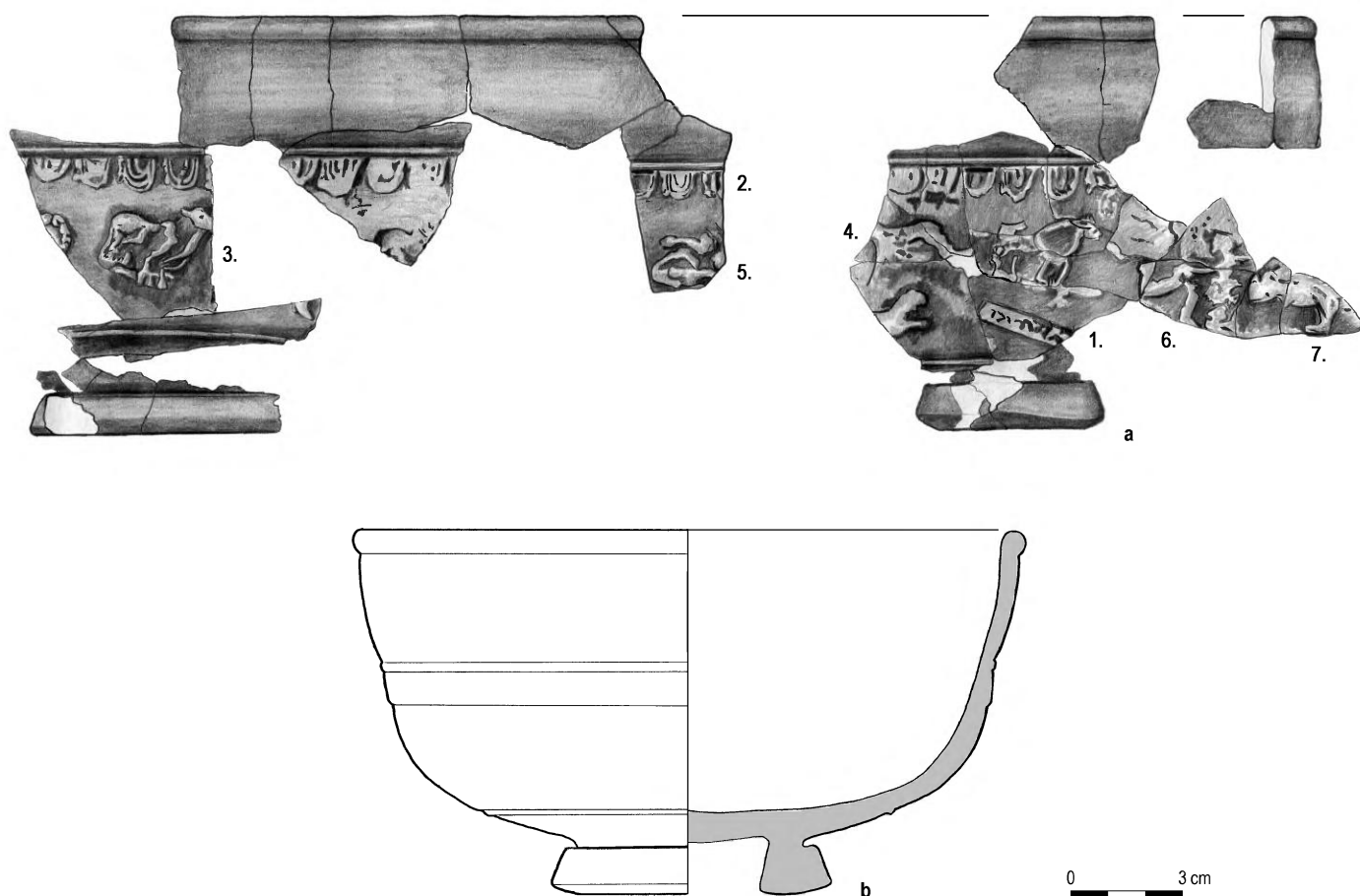
Ułamki ceramiki *terra sigillata* były dość równomiernie rozproszone w obrębie całego wypełnika, natomiast fragmenty naczyń ręcznie lepionych skupiały się w niższych warstwach jamy grobowej. Okruchy przetopione-

go szkła znaleziono w górnych warstwach wypełnika, ułamki grzebienia i sprzączki brązowej w spągu grobu. Nieliczne (46,6 g), silnie przepalone i bardzo źle zachowane kości rozproszone były w całej jamie grobowej, z nieznaczną koncentracją w czarnym, węglistym spągu jej wypełnika. Analiza antropologiczna⁵ wykazała, że pochowano tu osobę dorosłą (być może mężczyznę?), zmarłą w wieku *adultus–maturus* (30–50 lat).

Inwentarz: 1. Misa *terra sigillata*, zachowana w kilkudziesięciu fragmentach (ok. 20–30% całego naczynia), częściowo przepalonych, zrekonstruowana. Wys. ok. 10 cm, średn. wylewu 18 cm, dna 7,5 cm (Ryc. 4a,b). 2. 3 fragmenty środkowych płytek trójwarstwowego

⁵ Wszystkie analizy materiałów antropologicznych z nekropoli w Jaroty porach wykonał dr Łukasz Maurycy Stanaszek (PMA).

Ryc. 4. Jar typory, pow. Węgrów, grób 106. Zachowane ułamki misy *terra sigillata* 106 (a) i rekonstrukcja formy naczynia (b). Numerami oznaczono zidentyfikowane motywy reliefowe (por. opis motywów). Rys. J. Okolus

Fig. 4. Jar typory, distr. Węgrów, grave 106. Surviving fragments of a *terra sigillata* bowl (a) and reconstruction of the vessel (b). Numbers mark identified relief motif are marked with numbers (cf description of the motifs). Drawn by J. Okolus

grzebienia z poroża, z nitami ze stopu miedzi. Wym. ok. 1,2–1,3×1,1 cm (Ryc. 5a). 3. 2 fragmenty przepalanej i zdeformowanej sprzączki (?) ze stopu miedzi. Dług. 2,3 i 1,0 cm (Ryc. 5b). 4. Ok. 35 drobnych okruchów bladeżółtego (barwa Straume 5B/C⁶) szkła naczyniowego, częściowo stopionych (Ryc. 5g). 5. Kolankowate ucho dużego naczynia glinianego, przepalone. Powierzchnia gładka, ciemnoszara, glina z domieszką drobnego tłucznia. Zach. wys. ok. 11 cm (Ryc. 5d). 6. Przepalony fragment krawędzi naczynia glinianego. Powierzchnia gładka, szara, glina z domieszką średnioziarnistego tłucznia (Ryc. 5e). 7. Przepalony przydenny fragment małego naczynia glinianego (misceczki?). Powierzchnia gładka, ceglasta z szarymi plamami, glina z domieszką drobnego tłucznia. Średn. dna 4 cm (Ryc. 5f). 8. Kilka przepalonych przydennych fragmentów dużego naczynia glinianego. Powierzchnia lekko chropowata, ceglasto-szara, glina z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia. Średn. dna 10 cm (Ryc. 5c). 9. 20 fragmen-

tów niecharakterystycznej, ręcznie lepionej ceramiki k. wielbarskiej, częściowo przepalonych. 11. Mała łuska krzemienista⁷.

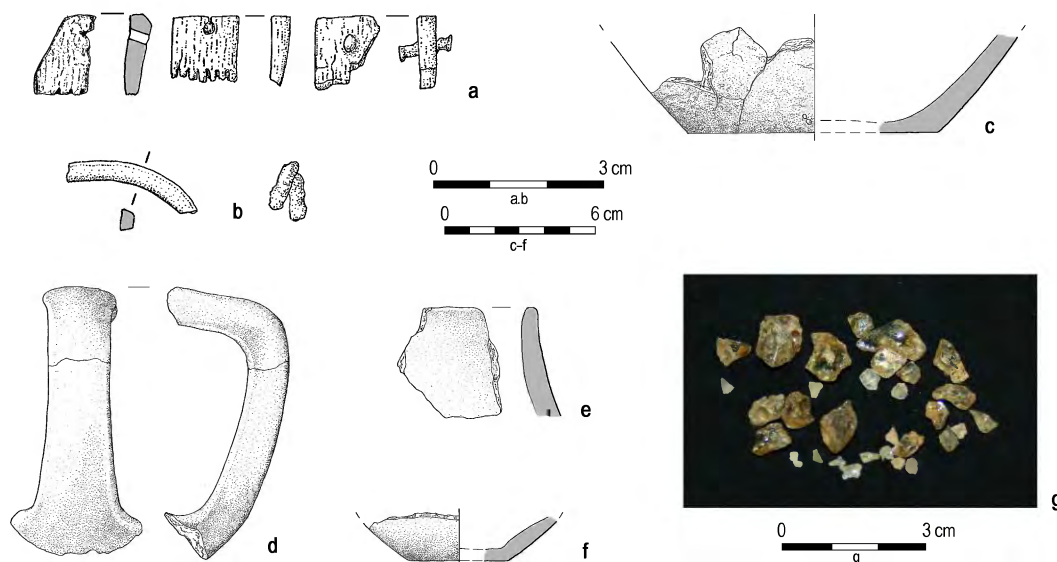
Datowanie

Określenie chronologii obiektu jest bardzo trudne. Ułamki trójwarstwowego grzebienia z poroża mogą być datowane jedynie ogólnie na okres późnorzymski, zaś typologiczne określenie fragmentów domniemanej sprzączki, zidentyfikowanej na podstawie przekroju pręta i łuku jego wygięcia, jest oczywiście niemożliwe. Zachowane okruchy szkła z naczynia są bardzo małe, nigdzie też nie przetrwała naturalna pierwotna powierzchnia, nie można zatem nic powiedzieć ani o jego formie, ani – tym bardziej – ewentualnym datowaniu. Na bliższą analizę nie pozwalają także ułamki ceramiki ręcznie lepionej. Jedynie masywne, kolankowate ucho można z dużym prawdopodobieństwem odnieść do dzbanka typu IXA. Naczynia tego typu datowane są dość

⁶ E. Straume, *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Oslo 1987.

⁷ Bliższe określenie surowca nie jest możliwe. Zdaniem mgr. Sławo-

mira Sałacińskiego (PMA) technika wykonania może wskazywać na datowanie łuski na epokę brązu lub wczesną epokę żelaza.

Ryc. 5. Jartyporó, pow. Węgrów, grób 106. Fragmenty grzebienia z poroża z brązowymi nitami (a), fragmenty sprzączki brązowej (b), ceramika (c-f), okruchy szkła (g). Rys. A. Potoczny, fot. J. Andrzejewski

Fig. 5. Jartyporó, distr. Węgrów, grave 106. Fragments of an antler comb with bronze rivets (a), fragments of a bronze buckle (b), pottery (c-f), glass sherds (g). Drawn by A. Potoczny, photo J. Andrzejewski

szeroko⁸, bo w ramach faz B₂-C_{1b}/C₂. Na Mazowszu i Podlasiu nie należą do znalezisk zbyt częstych – brak ich np. na wielkiej nekropoli w Cecelach, pow. siemiatycki – spotykane są jednak od fazy B₂/C₁ aż po schyłek okresu późnorzymskiego⁹. Typ IXA obejmuje formy dość zróżnicowane zarówno morfologicznie, jak i pod względem cech metrycznych. Parametry ucha z grobu 106 (zachowana wysokość ok. 11 cm!) wskazują, że pochodzi ono z dużego dzbanu o wysokiej, zapewne smukłej szyi, jakie pojawiają się nie wcześniej niż w „czystej” fazie C_{1a}, a charakterystyczne są przede wszystkim dla młodszych stadiów okresu późnorzymskiego i mają wyraźne nawiązania do licznej i zróżnicowanej grupy dzbanów lepionych bądź robionych na kole garncarskim, znanych ze stanowisk kultury czerniachowskiej i Sântana-de-Mureș¹⁰.

Dzban typu IXA z dużym, kolankowatym uchem z kanalikiem znaleziono w grobie 52 z Jartyporów¹¹, datowanym na fazę C_{1a}, kilka dalszych, już ze „zwykłymi” pełnymi uchami pochodzi z cmentarzyska w Brześciu-Tryszynie (*Брэст-Трышын*) w zachodniej Białorusi (groby 27, 35, 45 i 49¹²) – jedyny pewnie datowany zespół (grób 49) umieścić można w fazie C_{1b}-C₂. Podobną chronologię ma dzban z grobu 34 z Pajewa-Szwelice, pow. ciechanowski, z unikatowym naczyniem szklanym – należy go odnosić do fazy C_{1b}, lub szerzej C_{1b}-C₂¹³. Dotyczy to także dzbanu z grobu 136 z cmentarzyska grupy masłomęckiej na stan. 1C w Gródku nad Bugiem, pow. hrubieszowski¹⁴. Na fazę C₂ datowany jest nieco mniejszy dzban z kolankowatym uchem, znaleziony w grobie 7 w Brulinie-Koskach, pow. wysokomazowiecki¹⁵, oraz efektowny, czarny dzban typu IXA z ornamentem inkrustowanym białą

⁸ R. Wołągiewicz, *Ceramika...*, s. 16, 26, 109 lista 9A, tabl. 25:4.5, 26:1.2, 71:1-3.

⁹ J. Andrzejewski, A. Żórawska, *Cmentarzysko kultury wielbarskiej na stan. 1 w Nadkolu, woj. mazowieckie*, [w:] J. Andrzejewski et alii (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin 2002, s. 50.

¹⁰ Por. B. Magomedov, *Černáhovská kultura. Problema etnosa*, Monumenta Studia Gothica I, Lublin 2001, s. 51-52, tabl. 41-49.

¹¹ J. Andrzejewski, K. Stanek, *Konstrukcje drewniane z grobów ciałopalnych z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu*, [w:] *Okres rzymski w wędrówkach ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultury”*, Białe Błota 17-19 maja 2000 r. (red. M. Mączyńska, A. Urbaniak), *Folia Archaeologica* 25, Łódź 2007, s. 238, ryc. 7c.

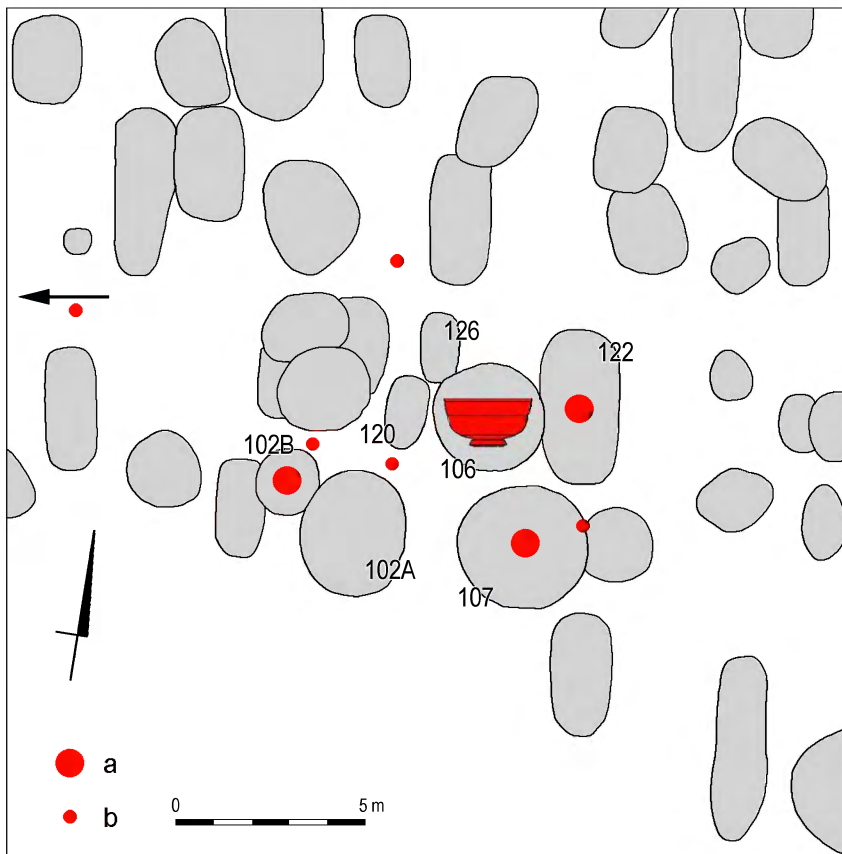
¹² Ū. V. Kuharenko, *Mogilnik Brest-Trišin*, Moskwa 1980, s. 38, tabl. XI/27a, XIV/35b, XVI/45a, XVII/49ż.

¹³ Z. Dłubakowski, *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości*

Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie, *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 9, Warszawa 2005, s. 30-31, tabl. XXVII/34:1; por. R. Wołągiewicz, *Ceramika...*, s. 189, tabl. 26:2; T. Stawiarska, *Naczynia szklane okresu rzymskiego z terenu Polski. Studium archeologiczno-technologiczne*, Warszawa 1999, s. 262.

¹⁴ A. Kokowski, *Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej, część II*, Lublin 1993, ryc. 118a.

¹⁵ A. Kempisty, *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka, WA XXXII/3-4, 1966-1967 (1968)*, s. 414, ryc. 12b. Odnośnie do datowania zespołu zob. K. Czarna, *Ein Ring aus Roggendorf in Niederösterreich und seine kaiserzeitliche Parallelen im Barbaricum*, „Fundberichte aus Österreich” 27, 1988 (1989), s. 13; R. Wołągiewicz, *Ceramika...*, 1993, lista 9A:21; A. Kokowski, *Metalowe wisiorki w kształcie topora na terenie Barbaricum na północ i północny-wschód od limesu rzymskiego, w okresie rzymskim i we wczesnym okresie wędrówek ludów*, [w:] J. Ilkjær, A. Kokowski, (red.), *20 lat archeologii w Masłomęczu I. Weterani*, Lublin 1998, s. 102.

Ryc. 6. Jartypory, pow. Węgrów. Rozmieszczenie ułamków *terra sigillata* w okolicy grobu 106: w stropach sąsiednich grobów (a) i luźno w spągu humusu (b).

Oprac. graficzne J. Andrzejowski

Fig. 6. Jartypory, distr. Węgrów. Distribution of *terra sigillata* fragments in the area around grave 106: in upper layers of the neighbouring graves (a), and at the bottom of the humus layer (b). Graphic rendering by J. Andrzejowski

masą ceramiczną, z grobu typu „książęcego” z Rudki-Rudczki (Рудка, рай. Кременець) na Wołyniu¹⁶.

Ostatecznie zatem za najbardziej prawdopodobne należy uznać datowanie grobu 106 na fazy C_{1b}–C₂. Chronologię tę można uściślić na podstawie analizy jego relacji stratygraficznych.

Jama grobu 106 sąsiadowała od wschodu z dużą jamą szkieletowego grobu 122, zaś od zachodu z jamą szkieletowego grobu 126, częściowo naruszając je obie (por.

ryc. 2, 3a). Grób 126 nie może być bliżej datowany, natomiast chronologia grobu 122 zamyka się w ramach faz C_{1b}–C₂¹⁷, w jego stropie odkryto zresztą dwa fragmenty naczynia *terra sigillata*, zaś dalsze ułamki znaleziono w grobach 102B i 107. Ułamki te kleją się z naczyniem z grobu 106, albo więc pochodzą z tej samej ustryny, albo też zostały wtórnie przemieszczone ze stropu grobu 106. Tę drugą możliwość zdają się sugerować dalsze skorupy tejże *sigillaty* zarejestrowane luźno w sąsiedztwie grobu 106, bezpośrednio pod humusem, na poziomie wyróżniania stropów jam grobowych. Kolejny ułamek *terra sigillata*, być może pochodzący z tego samego naczynia¹⁸, znaleziono luźno w spągu humusu ponad 22 m (!) na zachód od grobu 106 (Ryc. 6).

O ile wyposażenie grobu 102B nie pozwala na datowanie dokładniejsze niż na okres późnorzymski, to chronologię grobu 107 oznaczyć można z dużą dokładnością. Grób ten, o bardzo nietypowym obrządku pogrzebowym i skomplikowanej stratygrafii¹⁹, zawierał m.in. parę nieprzepalonych kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką i karbowanym szczytem

kabłąka, typu Almgren 161 (wzoru FM25²⁰), charakterystycznych dla fazy C_{1a}, i nieprzepaloną „klasyczną” zapinkę typu Almgren 162, ale także przepaloną, szczytkowo zachowaną zapinkę typu Almgren 167, rzadkiego w kulturze wielbarskiej wariantu b1²¹. Chronologię zespołu zabytków z grobu 107 zamknąć więc można w ramach fazy C_{1b}, co jednocześnie stanowi *terminus ante quem* pochówku z grobu 106. Ostatecznie zatem datowanie grobu 106 należy ograniczyć właśnie do fazy C_{1b}.

¹⁶ E. Petersen, *Ein reicher gepidischer Grabfund aus Wolhynien*, „Gothiskandza” 3, 1941, s. 41, ryc. 6; A. Kokowski, *Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der Maria Curie-Skłodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość*, Stuttgart 1995, s. 104 ryc. 66, s. 194.

¹⁷ J. Andrzejowski, A. Żórawska, M. Biborski, W. Kapała, *Grób 122 z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu. Nowe materiały do badań nad obrządkiem pogrzebowym w gockim kręgu kulturowym*, [w:] M. Karczewska, M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*, Białystok 2002, s. 253–268.

¹⁸ Fragment wylęwu nie klejącego się z żadnym z ułamków naczynia z grobu 106, jednak odpowiadającego im morfologicznie (grubość, szerokość pasa krawędziowego) i technologicznie.

¹⁹ A. Żórawska, *Pochówki cząstkowe z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Jartyporach na Podlasiu*, [w:] *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk 2007, s. 458–461, 463–465, ryc. 2, 3.

²⁰ A. Kokowski, *Grupa masłomęczka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin 1995, s. 13, ryc. 2e; i d e m, *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderung*, BerRGK 78, 1997 (1998), s. 653, ryc. 2e, s. 709; J. Andrzejowski, *Pod wodzą Filimera...*, s. 235.

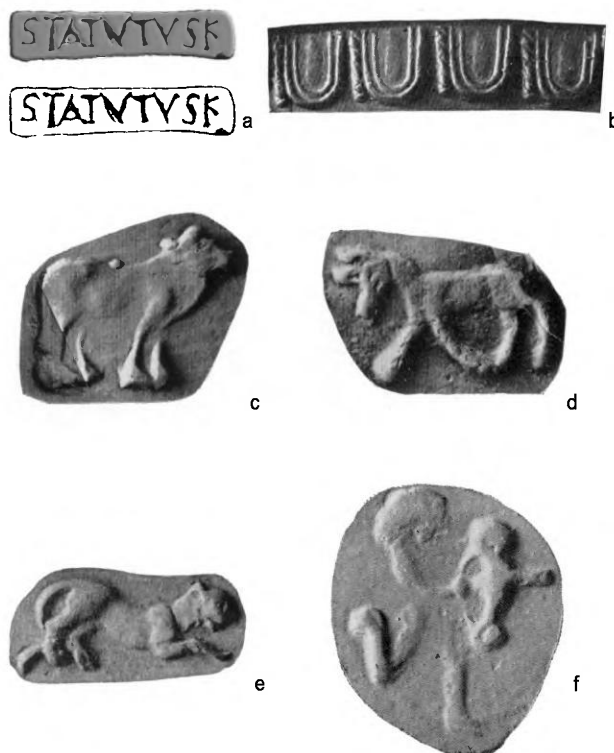
²¹ Odnośnie do klasyfikacji i datowania wielbarskich fibul z podwiniętą nóżką zdobionych pierścieniami z nacinanego drutu zob. J. Andrzejowski, A. Żórawska, *Cmentarzysko...*, s. 42–43; J. Andrzejowski, A. Cieśliński, *Germanie i Bałtowie u schyłku staro-*

Terra sigillata

Naczynie *terra sigillata* z grobu 106 zachowało się w kilkudziesięciu fragmentach przepalonych w różnym stopniu; pojedyncze ułamki zarejestrowane w pobliżu tego grobu, w warstwie humusu i w stropach sąsiednich obiektów (groby 102B, 107 i 122) pochodzą wprawdzie z dwu przeciwległych partii naczynia, jednak rekonstrukcja jego pierwotnego kształtu – misy reliefowej formy 37. według klasyfikacji H. Dragendorffa²² – nie budzi wątpliwości (Ryc. 4b).

Misy tego typu dominują liczebnie wśród znalezisk *terra sigillata* z terenów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, na terenie Polski stanowiąc niemal 95% określonych morfologicznie naczyń²³. Decydujące znaczenie miała tu najpewniej tzw. otwarta forma tej misy, umożliwiająca ekonomiczny transport jednocześnie dużej liczby naczyń²⁴, a także atrakcyjne, dobrze widoczne zdobienie.

Wyjątkowe, niemające analogii wśród innych, zarejestrowanych dotychczas na ziemiach polskich naczyń *terra sigillata*, jest zdobienie misy z Jartyporów. Ornament na zachowanych ułamkach, mimo że częściowo zatarty i uszkodzony, jest wystarczająco czytelny, by motywy zdobnicze mogły być zidentyfikowane z wzorcami publikowanymi przez H. Rickena i Ch. Fischer²⁵. Analiza tych zdobień daje podstawy do stwierdzenia, że *terra sigillata* z Jartyporów została wyprodukowana w manufakturze w Rheinzabern. Wśród elementów reliefowych widniejących na fragmentach misy z Jartyporów (Ryc. 4a) wyróżnić można: **1.** Stempel imienny, wypukły w prostokątnym kartuszu, silnie zatarty, co pozwala na pewną identyfikację tylko trzech znaków: (STA)TVT(VSF) (?). Stempel nie ma ścisłych analogii, chociaż wydaje się najbardziej zbliżony do publikowanego przez W. Ludowicięgo²⁶ (por. ryc. 7a); **2.** Jajownik (*ovolo*), Ricken-Fischer E28 (por. ryc. 7b); **3.** Byk skierowany w prawo, Ricken-Fischer T119a (por. ryc. 7c); **4.** Jeleń skierowany w lewo, Ricken-Fischer T82a (por. ryc. 7d); **5.** Lwica skierowana w prawo, Ricken-

Ryc. 7. Elementy reliefowe naczyń *terra sigillata* z Rheinzabern odpowiadające motywom z misy z Jartyporów, grób 106.

Wg W. Ludowicięgo (a) oraz H. Rickena i Ch. Fischer (b–e)

Fig. 7. Details of *terra sigillata* vessels from Rheinzabern which correspond to the motifs seen on the bowl from Jartypory, grave 106. After W. Ludowici (a) and H. Ricken & Ch. Fischer (b–e)

-Fischer T35a (por. ryc. 7e); **6.** Łuczniczka, Ricken-Fischer M174g (por. ryc. 7f); **7.** Niezidentyfikowane zwierzę skierowane w lewo.

Zarówno stempel, jak i zachowany zespół zdobień sugerują możliwość identyfikacji naczynia *terra sigillata* z Jartyporów z wyrobami STATUTUS I z Rheinzabern, zaliczanych do grupy IIIb reliefowych wyrobów z tego ośrodka²⁷. Czas wykonania tej misy można określić ramowo na drugą tercję III wieku po Chr. (233–260/275 po Chr.)²⁸.

żytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo?, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*, Warszawa 2007, s. 305–306, ryc. 27.

²² H. Dragendorff, *Terra sigillata*, „Bonner Jahrbücher” 96/97, 1895/96, s. 18–155.

²³ L. Tysze, *Terra sigillata... I*, s. 71, tabL. XXII, ryc. 4.

²⁴ D. Gabler i A. H. Vaday (*Terra Sigillata zwischen Pannonien und Dazien, Teil II*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” XLIV, 1992, s. 46) w odniesieniu do terenu sarmackiego *Barbaricum* sugerują, że występowanie większej liczby egzemplarzy mis w stosunku do innych form naczyń z terenu pomiędzy Pannonią a Dacją wynika tak z miejscowych gustów, jak i sposobu spożywania posiłków. Można w tym miejscu przytoczyć również sugestię J. Kolenko (*O metodach badań kontaktów ekonomicznych i politycznych między Imperium Romanum a ludami barbarzyńskimi*, [w:] Świat

antyczny i barbarzyński. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością, Seria podręczników, Tom 1, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1998, s. 32) o konieczności funkcjonowania zorganizowanego transportu wyrobów ceramicznych i szkła poza granice prowincji. Zapewne warunkował on w pewnym stopniu formy naczyń, które podlegały przewozowi.

²⁵ H. Ricken, Ch. Fischer, *Die Bilderschusseln der römischen Töpfer von Rheinzabern: Textband mit Typenbildern zu Katalog VI der Ausgrabungen von Wilhelm Ludowici in Rheinzabern 1901–1914, Materialien zur römisch-germanischen Keramik 7*, Bonn 1963, s. 130.

²⁶ W. Ludowici, *Stempel-Namen und Bilder Römischer Töpfer, Legions-Ziegel-Stempel, Formen von Sigillata und anderen Gefäßen aus meinem Ausgrabungen in Rheinzabern 1901–1914. Katalog V*, Darmstadt 1927, s. 245.

²⁷ H. Bernhard, *Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieföpfer*, „Germania” 59, 1981, aneks 5.

Zrekonstruowanie misy pozwoliło na odtworzenie rozmieszczenia ornamentów na jej brzuścu. Na zachowanych ułamkach pod pasem jajownika (*ovolo*) występują reliefowe przedstawienia zwierząt. Część przedstawień figuralnych powtarza się (np. stojącego byka zwróconego w prawo), zaś w okolicach imiennego stempla wytwórcy, umieszczonego ukośnie w dolnej partii brzuśca naczynia, znajduje się zgrupowanie odcisków. Nie ma tutaj podziału przestrzeni ornamentowanej na metopy lub wyróżnienia elementów zdobienia, np. przy pomocy kół. Postać łuczniczki, ulokowana na prawo nad stemplem, w sąsiedztwie niezidentyfikowanego zwierzęcia (po prawej), byka (po lewej) a następnie lwicy i umieszczonego ponad nią jelenia, sugeruje scenę polowania, która na obwodzie naczynia mogła zostać powtórzona dwu- lub trzykrotnie, zauważa się również brak motywów roślinnych lub innych wątków *stricte* dekoracyjnych (Ryc. 4a). Stan zachowania naczynia nie upoważnia do zbyt daleko idących wniosków, ale pewien bezład w rozmieszczeniu zdobień oraz dążenie do pokrycia ornamentem całej dostępnej przestrzeni brzuśca nasuwa skojarzenia z grupą wyrobów warsztatów z Westerdorf i Pfaffenhofen, w których wypadku również mamy do czynienia z powtarzalnością różnych elementów dekoracyjnych przy zastosowaniu czasem dwóch, trzech stempli – dotyczy to głównie wyrobów HELENIUS z Westerdorf oraz naczyń z kręgu HELENIUS i DICANUS z Pfaffenhofen²⁹.

²⁸ Taka metryka oparta jest na datowaniu przez H. Bernharda (*Zur Diskussion...*) okresu funkcjonowania w Rheinzabern grup garncarzy IIIa-b (por. L. Tyszler, *Terra sigillata... I*, s. 74), oraz datowaniu końca działalności tzw. wielkiej grupy II, obejmującej m.in. garncarza STATUTUS I, umieszczanym przez F. K. Bittnera (*Zur Fortsetzung der Diskussion um die Chronologie der Rheinzaberner Relieftöpfer*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 51, 1986, s. 251) w latach 260–275 po Chr.

²⁹ Obszerne uwagi na temat dystrybucji wyrobów wymienionych warsztatów zawierają m.in. publikacje: D. Gable, *Westerndorfen Sigillata im Barbaricum ostwärts von Pannonien*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter” 33, 1968, s. 100–110; D. Gable, A. H. Vaday, *Terra Sigillata... I*, s. 83–160; D. Gable, *Die Sigillaten von Pfaffenhofen in Pannonien*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” XXX, 1978, s. 77–147.

³⁰ K. Hahała, *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Janowie, woj. toruńskie*, WA LII/2, 1991–1992 (1993), s. 144, 153–154, ryc. 3, 4; L. Tyszler, *Terra sigillata... I*, s. 64–65; eadem, *Terra sigillata na ziemiach Polski, część II: Katalog i tablice*, Acta Archaeologica Lodziensia 43 i 44, Łódź 1999, s. 36, kat. Janowo 1.1–31, tabl. XXII:1–5 (tam starsza literatura).

³¹ M. J. Hoffmann, *Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie, na Pojezierzu Iławskim*, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1996, s. 82, ryc. 8:1.2, 9; L. Tyszler, *Terra sigillata... I*, s. 65; eadem, *Terra sigillata... II*, s. 81, kat. Pomielin 1.1.

³² Por. J. A. Stanfield, G. Simpson, *Central Gaulish Potters*, London 1958, s. 2.

³³ W. Antoniewicz, „*Terra sigillata*” znaleziona w Sadłowie, w pow.

W środowisku kultury wielbarskiej wyroby HELENIUS z Pfaffenhofen odnotowano w grobie jamowym w Janowie, pow. brodnicki, gdzie znaleziono fragmenty naczynia Drag. 37³⁰, oraz w zniszczonym grobie w Pomielinie, pow. iławski³¹. Tzw. wolny styl dekoracyjny³² spotykany jest również na naczyniach z Rheinzabern. Możemy go zaobserwować m.in. na misie Drag. 37 z Sadłowa, pow. rypiński³³, stemplowanej SECUNDIN.AVI.

Wszystkie ułamki misy z grobu 106 tworzą łącznie tylko ok. 20–30% całego naczynia, co z pewnością jest skutkiem niecałkowitego wybrania wyposażenia zmarłego z pozostałości spalonego stosu. Nie wiadomo jednak, czy fakt, iż w grobie zdeponowano fragmenty niekompletnego naczynia, wynika z zastosowania zasady *pars pro toto*³⁴, czy też przyczyn takiego stanu rzeczy upatrywać należy w innych, niejasnych dziś elementach zwyczajów pogrzebowych. Eksperymentalne próby rekonstrukcji ciałopalnego obrządku pogrzebowego³⁵ dowiodły, że gwałtowne palenie się stosu może spowodować eksplozję ustawionych na nim naczyń glinianych, których fragmenty odpryskują w promieniu kilku, a nawet kilkunastu metrów. W wypadku cienkościennej ceramiki *terra sigillata* takie właśnie rozdrobnienie naczyń w zasadzie uniemożliwiało dokładne zebranie wszystkich ułamków. Możliwe też, że znaczenie przydawane współcześnie *sigillatom* znajdowanym w *Barbaricum* nie odpowiada (bądź – nie w pełni odpowiada) rzeczywistemu, starożytnemu,

rypińskim, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin Profesora doktora Włodzimierza Demetriewicza*, Biblioteka Prehistoryczna I, Poznań 1930, s. 311–317; L. Tyszler, *Terra sigillata... I*, s. 44; eadem, *Terra sigillata... II*, s. 86, kat. Sadłowo 1.1 (tam pełna literatura). Na temat historii tego znaleziska zob. J. Andrzejowski, „Jakieś wazy, szklanki” czyli o importach rzymskich z Sadłowa, [w:] A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2003, s. 33–46.

³⁴ K. Godłowski, *Kultura przeworska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, s. 120; por. R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega, *Uwagi na temat reguł wyposażenia zmarłych w kulturze przeworskiej w okresie rzymskim*, [w:] *Do, ut des — dar pochówek, tradycja*, Funeralia Lednickie – spotkanie 7 (red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński), Poznań 2005, s. 184.

³⁵ Eksperymenty prowadzone w czasie festynów archeologicznych „Żelazne Korzenie” (www.korzenie.gimnazjum.com.pl) i „Dymarki Świętokrzyskie” (www.dymarki.pl) w Starachowicach i Nowej Słupi koło Kielc w roku 2006 przez Andrzeja Przychodniego. W obu wypadkach do budowy stosu używano różnych gatunków drewna, zaś na stosie umieszczano repliki ceramiki kultury przeworskiej. Wspomniane eksplozje naczyń następowały już w początkowej fazie palenia się stosu, kiedy płomień zaczynały gwałtownie obejmować drewno i różnice temperatur pomiędzy wnętrzem naczyń a ich równie ogrzewanymi ściankami były największe. Eksperymenty miały charakter pokazowy i nie doprowadzono do całkowitego spalania się stosu, jednak wydaje się, że obserwacje pierwszej fazy „ciałopalenia” mogą częściowo tłumaczyć rozproszenie fragmentów i niekompletność naczyń składanych do grobów w okresie wpływów rzymskich.

a ceramikę tę trzeba traktować tak jak „zwykłą” ceramikę, której fragmentaryczność uznajemy za naturalną i przyjmujemy niemal bezrefleksyjnie.

Większość fragmentów misy *terra sigillata* z Jartyporów nosi ślady przepalenia. Nie było ono zbyt intensywne, gdyż zachowane ułamki nie uległy znaczącym odkształceniom a na części z nich zachowała się polewa lub jej ślady w postaci brunatnych łusek. Na kilku fragmentach nie ma jednak żadnych śladów ognia lub widoczne są wyłącznie lekkie przebarwienia ciemnoczerwonej polewy. Stan krawędzi poszczególnych ułamków nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy misa została stłuczona przed lub podczas umieszczania na stosie, czy też popękła w płomieniach płonącego stosu.

W wypadku *terra sigillata* z cmentarzysk kultury przeworskiej częste jest silne zniekształcenie całych ułamków lub ich krawędzi³⁶, spotykane są jednak również skorupy naczyń przepalone niecałkowicie, o podobnym stanie zachowania jak *terra sigillata* z Jartyporów³⁷. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy silniejsze lub słabsze przepalenie *sigillat* wynikało z celowych zabiegów związanych z obrządkiem pogrzebowym, czy też miały na to wpływ inne czynniki, takie jak konstrukcja stosu albo rodzaj drewna użytego przy ciałopaleniu, warunki atmosferyczne wpływające na przebieg procesu spalania, czy wreszcie czas trwania ciałopalenia.

Zastanawiające jest pojawienie się naczynia *terra sigillata* w tak ubogim – na pierwszy rzut oka – wyposażeniu grobowym jak inwentarz obiektu 106 z Jartyporów. Obejmuje ono szczątki sprzączki ze stopu miedzi, trójwarstwowego grzebienia z poroża z nitami ze stopu miedzi i niezbyt liczne ułamki ceramiki ręcznie lepionej, ale też fragmenty stopionego bładożółtego szkła naczyniowego. Silne przepalenie kości i większości elementów wyposażenia oraz jego cząstkowy charakter zdają

się jednak sugerować, że pierwotny zestaw wyposażenia mógł być (znaczniej?) bogatszy.

Niejednolite zabarwienie i uwarstwienie wypełniska jamy grobowej oraz wyraźnie widoczne w części wschodniej regularne jasno- i szarobrunatne wybarwienie zakłócające granice jamy grobowej na poziomie ok. 50–70 cm od powierzchni pozwalają przypuszczać, że została ona wtórnie otwarta, zaś wspomniane wybarwienie może być śladem usuniętej wówczas kamiennej steli (Ryc. 3). Struktura i zwartość wypełniska oraz wzajemne przenikanie się warstw, będące wynikiem długotrwałych procesów glebowych wskazują, że do tego domniemanego ponownego otwarcia jamy grobowej dojść musiało w stosunkowo niedługim czasie po „pierwotnym” pochówku.

Proceder wtórnego otwierania jam grobów szkieletowych i ślady nieokreślonych bliżej zabiegów, być może związanych z końcówą, ostateczną fazą obrzędu grzebalnego³⁸, stwierdzono w tak wielu pochówkach inhumacyjnych w Jartyporach, że uznać to trzeba nie za wyjątek, lecz formę pochówku równoprawną z „klasyczną” bezinwazyjną inhumacją. Zjawisko wtórnego otwierania jam grobowych zarejestrowano z pewnością także w wypadku kilku ciałopalnych pochówków bezpopielnicowych. Interpretacja „nietypowo” niejednolitych wypełnisk takich grobów jest – z oczywistych względów – znacznie trudniejsza, niemniej można sądzić, że wypadki takie były częstsze.

Naczynia *terra sigillata*, na co wielokrotnie zwracano już uwagę, należą na terenie wielbarskim do znalezisk wyjątkowych (Ryc. 8). Na całym jej terenie na 20 stanowiskach (łącznie z Jartyporami) zidentyfikowano dotychczas 22–24³⁹ naczynia, co stanowi zaledwie ok. 5% wszystkich egzemplarzy z terenu ziem polskich. Dla porównania, na obszarze kultury przeworskiej można

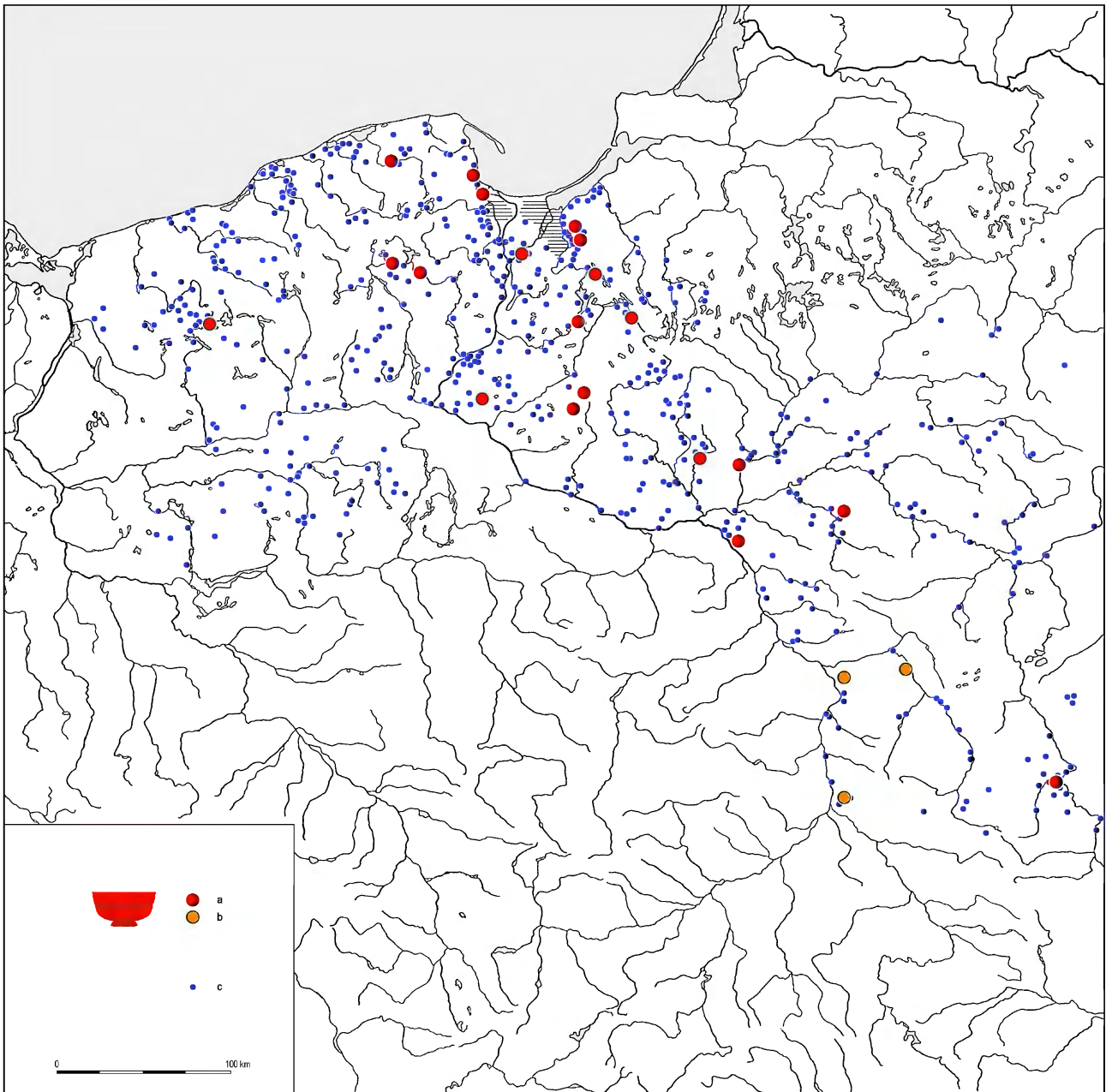
³⁶ Np. fragmenty naczynia MAMMILIANUS z Rheinzabern w Drochlinie, pow. częstochowski (por. P. K a c z a n o w s k i, *Drochlin. Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Archeologiczne 40, Kraków 1987, s. 57–58; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 26, kat. Drochlin 32.1, tabl. X:1), w zbiorach Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej: IA UJ).

³⁷ Np. naczynie CERALIS Towar B z Rheinzabern w Opatowie, pow. kłobucki (zbiory IA UJ, inw. 1127/64; por. K. G o d ł o w s k i, *Sprawozdania z badań wykopaliskowych w dorzeczu Liswarty w latach 1965–66*, SprArch. XX, 1969, s. 174, ryc. 4; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 69, kat. Opatów 18.1–45, tabl. LVI).

³⁸ Na temat „nietypowych” pochówków szkieletowych w kulturze wielbarskiej i w grupie masłomeckiej zob. np. M. T e m p e l m a n n - M a c z y ń s k a, *Totenfurcht und Totenglauben bei den Germanen im 4. bis 7. Jahrhundert n. Chr. aufgrund der sog. Sonderbestattungen und der Grabraubs*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte” 106, 1989, s. 274–283; M. M a c z y ń s k a, „Specyficzne pochówki” kultury wielbarskiej, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Archaeologica 16, Łódź 1992, s. 191–199; A. K o k o w s k i, *Das Problem der Wiederöffnung der Gräber in den Friedhöfen der Masłomecz-Gruppe*

(aus den Studien über die Kulturveränderungen bei den Goten während ihrer Wanderung), [w:] *Peregrinatio Gothica III*, Universitets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke 14, Oslo 1992, s. 115–132; i d e m, *Zagadnienie pochówków cząstkowych w grupie masłomeckiej*, [w:] M. K w a p i ń s k i, H. P a n e r (red.), *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich*, Gdańsk 1993, s. 118–124; i d e m, *Goci od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*, Warszawa 2007, s. 129–141.

³⁹ Niejasna jest kwestia zaginionych dziś fragmentów trzech naczyń *terra sigillata* z Iławy (d. *Deutsch Eylau*, Kr. Rosenberg), znalezionych w 1899 roku podczas budowy kasyna razem z fragmentami wielobarwnego szkła. Okoliczności odkrycia już dawno budziły wątpliwości odnośnie do pierwotnego charakteru tego zespołu (por. M. E b e r t, *Truso*, Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, Geisteswissenschaftliche Klasse III/1, Berlin 1926, s. 72 nr 5; H. J. E g g e r s, *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg 1951, s. 103 nr 625; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 34, kat. Iława; A. C i e ś l i ń s k i, *Przemiany osadnicze kultury wielbarskiej w dorzeczu Pasłęki, Łyny i górnej Drwęcy*, Warszawa 2005, s. 194, kat. nr 60 – niepubl. dysertacja doktorska w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Ryc. 8. *Terra sigillata* na tle osadnictwa kultury wielbarskiej i grupy masłomęczkiej we wczesnej fazie okresu późnorzymskiego.
 a – znaleziska ze stanowisk k. wielbarskiej, b – znaleziska luźne, niepewne kulturowo (k. wielbarska lub k. przeworska),
 c – pewnie datowane stanowiska k. wielbarskiej (na wschód od Wisły fazy B₂/C₁–C₂, wg J. Andrzejowskiego i A. Cieślińskiego 2006,
 z uzup.; na Pomorzu i w Wielkopolsce fazy B₂/C₁–C_{1a}, wg R. Wołągiewicz 1989, 1993, H. Machajewskiego 1999, 2006, J. Łoś 2007
 i A. Gałęzowskiej 2007)

Fig. 8. *Terra sigillata* (a, b) against the background of settlement of the Wielbark Culture and the Masłomęcz Group in the early phase of Late Roman Period. a – finds from sites of the Wielbark C., b – stray finds, Wielbark or Przeworsk C., c – well-dated Wielbark C. sites (sites to the east of the Vistula R., phases B₂/C₁–C₂, after J. Andrzejowski & A. Cieśliński 2006, revised; Pomerania and Greater Poland, phases B₂/C₁–C_{1a}, after R. Wołągiewicz 1989 & 1993, H. Machajewski 1999 & 2006, J. Łoś 2007, and A. Gałęzowska 2007)

wyróżnić obecnie ok. 395 naczyń *terra sigillata*. Liczba ta różni się dość wyraźnie od szacunków L. Tyszler, która w 1999 roku przyjmowała, że ze stanowisk tej kultury pochodzi może od 313 do 343 egzemplarzy⁴⁰, i wymaga

krótkiego wyjaśnienia. Podana wyżej liczba 395 naczyń jest oparta na wynikach studiów A. Przychodniego nad materiałami małopolskimi i, szerzej, południowopolskimi⁴¹, analizie nowych odkryć (do 2007 roku) oraz reinter-

⁴⁰ 2430 ułamków (bez fragmentów z naczyń zrekonstruowanych) ze 150 stanowisk (L. Tyszler, *Terra sigillata...* I, s. 19, 21, 70).

⁴¹ A. Przychodni, *Znaleziska terra sigillata z terenu Małopolski*,

Kraków 1996 (m-pis pracy magisterskiej w IA UJ), opracowanie *sigillata* do katalogu *Tabula Imperii Romani M34 – Kraków* (red. P. Kaczanowski, U. Margos, Kraków 2002) oraz kartoteka A. Przychodniego.

pretacji danych katalogowych z monografii L. Tyszler⁴². Zabieg ten, mimo że nie w pełni poprawny metodycznie, pozwala na przybliżone oszacowanie liczebności naczyń *terra sigillata* zgodnie z aktualnym stanem odkryć tej ceramiki na stanowiskach przeworskich. Wydaje się to o tyle istotne, że przedmiotem importu nie były fragmenty⁴³, lecz całe naczynia, a zatem to właśnie ich liczba musi być punktem odniesienia dla analizy napływu *terra sigillata* na teren ziem polskich.

Listy ceramiki *terra sigillata* z terenu kultury wielbarskiej⁴⁴ wymagają pewnych korekt. Nowym znaleziskiem jest misa Drag. 37 z warsztatu REGINUS II w Rheinzaubern, odkryta w grobie 373 w Czarnówku, pow. łęborski⁴⁵. Do inwentarzy wielbarskich najpewniej należy też włączyć przepalony ułamek naczynia z warsztatu CIBISUSA (?) z Ittenweiler, datowany na czasy Antonina Piusa a znaleziony w Warszawie-Dotrymie, który dotychczas przypisywany był kulturze przeworskiej⁴⁶. Przemawia za tym zarówno chronologia wyrobu, odpowiadająca już początkom osadnictwa wielbarskiego na tych terenach⁴⁷, jak i brak – dotychczas – *sigillat* w materiałach przeworskich z prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia.

Z podobnych względów bardziej prawdopodobne może być łączenie z kulturą wielbarską znaleziska z Lubartowa, pow. *loco*, uznawanego wcześniej za przewor-

skie⁴⁸. Fragment *sigillaty* MERCATORA z Lezoux datowany jest na czasy Marka Aureliusza i Kommodusa, a więc współcześnie z najstarszym horyzontem osadnictwa wielbarskiego w tym rejonie⁴⁹. W wypadku nieokreślonego ułamka znalezionej luźno w Opoce, pow. puławski⁵⁰, oraz również luźnego fragmentu misy Drag. 37 CERIALISA V z Rheinzaubern z Gościeradowa, pow. kraśnicki⁵¹, odnoszonego do panowania Marka Aureliusza i Kommodusa, równie prawdopodobne jest wiązanie ich z najmłodszymi przeworskimi horyzontami obu cmentarzysk, jak i późnorzymskimi, wielbarskimi fazami ich funkcjonowania⁵². Przypisywane kulturze wielbarskiej luźne znalezisko fragmentu *terra sigillata* z Kopyłowa, pow. hrubieszowski, musi pozostać nie pewne zarówno w odniesieniu do jego datowania jak i atrybucji kulturowej; identyfikacja wyrobu jako *sigillaty* południowogalijskiej i datowanie go na koniec II – I wiek przed Chr.⁵³ definitywnie wyklucza jednak związek z kulturą wielbarską. Fragment ceramiki z grobu 417 w Masłomęczu, pow. hrubieszowski, identyfikowany jako *terra sigillata*⁵⁴, to w rzeczywistości ułamek ręcznie lepionego wielbarskiego naczynia typu Schindler VIA⁵⁵ – jedynym naczyniem *terra sigillata* w zasięgu grupy masłomeckiej pozostaje unikatowy talerz z warsztatu małoazjatyckiego z grobu 61 z Gródka, pow. hrubieszowski⁵⁶.

⁴² Wyraźne są np. różnice w określeniu liczby naczyń z cmentarzysk w Opatowie i Drochlinie, gdzie ułamki *terra sigillata* występują bardzo licznie. Zdaniem L. Tyszler (*Terra sigillata... II*, s. 76 i 28) można tu odpowiednio wyróżnić 24–25 i 18–22 naczynia, natomiast analiza materiału zabytkowego (zbiory IA UJ oraz Muzeum Archeologicznego w Krakowie) dokonana przez A. Przychodniego pozwoliła stwierdzić, że w wypadku obu tych stanowisk możliwe jest połączenie w zespoły (naczynia) większej liczby fragmentów *sigillaty* i w rezultacie wydzielenie tylko 17–20 naczyń w Opatowie i 14 w Drochlinie.

⁴³ Według stanu z roku 2007 z ziem Polski znanych było ok. 3600 ułamków *terra sigillata*, znalezionych na 164 stanowiskach.

⁴⁴ Zob. przypis 4.

⁴⁵ D. Rudnicka, M. Mączyńska, Czarnówko, pow. Łębork. Grób 430 z importami rzymskimi, [w:] J. Andrzejowski et alii (red.), *Varia Barbarica Zenoni Woźniak ab amicis dicata*, Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina I, Warszawa-Lublin, s. 13, 16; M. Mączyńska, D. Rudnicka, Ein Grab mit römischen Importen aus Czarnówko, Kr. Łębork (Pommern), „Germania” 82/2, 2004, s. 408–409, 421; barwna fotografia tej misy w folderze *Ratujemy wykopaliska*, Słupsk 1997.

⁴⁶ L. Tyszler, *Terra sigillata... I*, s. 67 przyp. 2, s. 153; *e a d e m*, *Terra sigillata... II*, s. 16, kat. Dotrzyma 1.1. Zbiory PMA, IV/203:1.

⁴⁷ Zob. przypis 3.

⁴⁸ L. Gajewski, *Terra sigillata* w zbiorze Muzeum Stowarzyszenia Miłośników Ziemi Lubartowskiej w Lubartowie, woj. lubelskie, WA XXX/1–2, 1964, s. 179, ryc. 1; L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 60, kat. Lubartów 1.1; *e a d e m*, *Terra sigillata... I*, s. 135.

⁴⁹ J. Andrzejowski, *Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej*, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji*, tom II, Lublin 1989, s. 118; A. Kokowski, *Zagad-*

nienie osadnictwa ludności kultury wielbarskiej na Lubelszczyźnie, [w:] J. Gurba, A. Kokowski (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, materiały z konferencji*, tom I, Lublin 1988, s. 241–257; *i d e m*, *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Lubelskie Materiały Archeologiczne IV, Lublin 1991, s. 187–190.

⁵⁰ M. Stasiak, *Ceramika z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce*, *Kultura Przeworska II*, Lublin 1994, s. 44, ryc. 71f; L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 77, kat. Opoka 1.1; *e a d e m*, *Terra sigillata... I*, s. 136.

⁵¹ B. Rutkowski, *Terra sigillata znalezione w Polsce*, Wrocław 1960, s. 56 nr 37A, tabl. III:3; A. Niewęgłowski, *Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. loco*, woj. Tarnobrzeg, SprArch. XXXIII, 1981 (1982), s. 85, 93; L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 30, kat. Gościeradów 1.1; *e a d e m*, *Terra sigillata... I*, s. 135.

⁵² Odnośnie do datowania cmentarzysk w Opoce i w Gościeradowie zob. A. Kokowski, *Zagadnienie osadnictwa...*, s. 244–245; *i d e m*, *Lubelszczyzna...*, s. 115; J. Andrzejowski, *Zagadnienie kontynuacji...*, s. 111–112; M. Stasiak, *Ceramika...*, s. 63–65.

⁵³ A. Kokowski, *Lubelszczyzna...*, s. 134–136, ryc. 67a. Takiego datowania nie akceptuje L. Tyszler (*Terra sigillata... II*, s. 51, kat. [błędnie] Kopydłów 1.1; też *Terra sigillata... I*, s. 137).

⁵⁴ L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 63, kat. Masłomęcz 1.1.

⁵⁵ A. Kokowski, M. Stasiak, *Szesnasty sezon wykopalisk na cmentarzysku ludności grupy masłomeckiej w Masłomęczu, stan. 15, gm. Hrubieszów*, APS I, 1996, s. 84, ryc. 3:2.

⁵⁶ L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 32, kat. Gródek nad Bugiem 1.1; K. Domański, *Małoazjatyckie naczynie terra sigillata z grobu w Gródku nad Bugiem, pow. hrubieszowski*, [w:] *Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski II*, CRFB Polen, Suplement tom 2 (red. J. Kolendo, A. Bursche), Warszawa 2001, s. 89–98.

Najstarsze *terra sigillata* napłynęły na teren kultury wielbarskiej jeszcze przed wojnami markomańskimi. Świadczą o tym dwa naczynia Drag. 18/31 z grobu I/26 w Gronowie, pow. drawski⁵⁷, wykonane w warsztatach COOCUS i PETRULLUS w Blickweiler, odnoszone do czasów panowania Antonina Piusa. Z tego samego okresu pochodzi wspomniany wyżej fragment naczynia z Warszawy-Dotrzymy. Podobnie lub nieco później datować można naczynie (fragment?) REGINUS I z Rhein-zabern, z grobu z Ciemniewka, pow. ciechanowski⁵⁸. Zespół⁵⁹ z pucharkiem typu Schindler VIIIA i dwoma podobnymi zapinkami kapturkowymi typu Almgren 38/41⁶⁰ należy umieszczać w starszym horyzoncie fazy B₂/C₁⁶¹. Misa CINNAMUS z Lezoux, znaleziona w grobie 208 z Weklic, pow. elbląski, datowanym na młodsze

stadium fazy B₂/C₁-C_{1a}⁶², dostała się na ziemię polskie w czasach poprzedzających wojny markomańskie lub już podczas ich trwania.

Napływ pierwszych *terra sigillata* w kulturze wielbarskiej, czyli wymienionych wcześniej wyrobów z Blickweiler z Gronowa, odpowiada czasowo napływowi naczyń z La Graufesenque w środowisku kultury przeworskiej⁶³. W kulturze przeworskiej i wielbarskiej zbliżony jest odsetek⁶⁴ *terra sigillata* środkowo galijskiej, z Lezoux i Lubié (odpowiednio ok. 7% i ok. 12% naczyń), wyrobów z Rhein-zabern (odpowiednio ok. 41 i ok. 35%) oraz z Pfaffenhofen (odpowiednio ok. 12% i ok. 9%), natomiast zdecydowanie różny jest udział naczyń z Westerndorf (odpowiednio ok. 18% i ok. 5%). Jedynym, zresztą nietypowym dla

⁵⁷ O. Kunkel, *Vorläufige Mitteilungen über neue Kaiserzeitliche Funde in Pommern*, [w:] *Bericht über die neunte Tagung der Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte, Braunschweig, 25.-30. Mai 1926*, „Mannus” Erg.-Band V, Leipzig 1927, s. 123-124, ryc. 2 (tabl. XIV); L. Tysler, *Terra sigillata... I*, s. 67; *e a d e m*, *Terra sigillata... II*, s. 31-32, kat. Gronowo 1.1, 1.2 (tu pełna literatura).

⁵⁸ A. Bursche, *Terra Sigillata from Closed Finds North of the Carpathians*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonau-gebiet, Kraków-Karniowice 3.-7. Dezember 1990, Kraków 1992*, s. 141 przyp. 14; L. Tysler, *Terra sigillata... I*, s. 48; *e a d e m*, *Terra sigillata... II*, s. 13, kat. Ciemniewko 1.1 (tam pełna literatura). Taką atrybucję potwierdzają kopie (odlewy gipsowe) fragmentu naczynia z Ciemniewka, przechowywane w zbiorach PMA (inw. MR/313).

⁵⁹ Znaleździ z Ciemniewka należy traktować z pewną dozą ostrożności. Do II wojny światowej znajdowały się w muzeum w Mławie, gdzie widział je J. Kostrzewski. W jego kartotece (teka 70; Biblioteka im. C. K. Norwida w Zielonej Górze) zachowała się karta z rysunkiem dużego ułamka *terra sigillata* z opisem: *Ciemniewko pod Gołotczyzną, pow. ciechanow. Terra sigillata* (właśc. *czarna* = terra nigra), i adnotacją: *Muz. w Mławie* [nr] 385. Na kolejnej, identycznie opisanej karcie widnieje szkic pucharka typu VIIIA (nr 386), zapinki Almgren 38/41 (nr 378) i wzmianka o drugiej podobnej fibuli (nr 377); karta opatrzona jest odsyłaczem: (zob. też *Gołotczyzna*). Na karcie *Gołotczyzna, pow. ciechanow.* Kostrzewski naszkicował trzecią podobną zapinkę (nr 379), dopisując jednak komentarz: (czy = Ciemniewko?). Pod nazwą *Gołotczyzna* widnieje część naczynia z grobu rzymskiego w wykazie zabytków ze zbiorów mławskich sporządzonego w 1929 (przez R. Jakimowicza?) – być może właśnie opisywana *sigillata* z Ciemniewka (archiwalia b. Prussia-Museum w Królewcu w zbiorach Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, PM-A nr 2254/1, karta 188). J. Okulicz (Plemiona grupy nidzickiej kultury grobów jamowych w okresie od końca II w. przed naszą erą do V w. n.e., Warszawa 1965/2006) opisując ten zespół wspomina o Kilku fragmentach naczyń *terra sigillata* z ornamentem figuralnym (część II, s. 11-12). Wzmiankę o tym znalezisku publikuje A. Borkowski (*Ziemi Zawkrzyńskiej*, ZOW I/1-2, 1926, s. 11 [jako Ciemniewko]). K. Majewski (*Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Warszawa 1949, s. 89, nr 217; za nim H. J. Eggers, *Der römische...*, s. 150, nr 2018) twierdzi, że *sigillata* miała znajdować się w zbiorach PMA – w rzeczywistości może tu chodzić o wspomniane wyżej odlewy gipsowe. Dopiero B. Rutkowski (*Terra sigillata...*, s. 52 nr

19), opierający się na danych z kartoteki Kostrzewskiego, jako pierwszy podaje pełną informację o kontekście znalezienia *terra sigillata* z Ciemniewka.

⁶⁰ J. Okulicz (Plemiona...) uznaje zapinki za klasyczny przykład odmiany Almgren 38 (część I, s. 124) lub *Odmianę Almgren 40*, określając je zresztą jako bliźniacze (część II, s. 12). K. Godłowski (*Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 1974, s. 37), powołując się na kartotekę J. Okulicza, zalicza je do typu Almgren 40 (por. też K. Godłowski, *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku* (część II), MSiW IV, 1977, s. 233 nr 3; A. Bursche, *Terra sigillata...*, s. 141 przyp. 14). Szkice J. Kostrzewskiego nie pozwalają na jednoznaczne zaklasyfikowanie tych zapinek do młodszych odmian serii wschodniej grupy II, tj. typów Almgren 40-41, co zresztą znajduje wyraz w różnych określeniach J. Okulicza.

⁶¹ Na temat zapinek kapturkowych zob. ostatnio: J. Schuster, *Die Beziehungen der Gebiete Ostbrandenburgs zur Wielbark- und Przeworsk-Kultur im späten 2. und beginnenden 3. Jh. n. Chr. Mit einer formenkundlichen Untersuchung der späten Rollenkapfenfibeln A II, 41*, „Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie” 36/37, 2002/2003 (2004), s. 131-150; *i d e m*, *O późnych zapinkach kapturkowych (A II 41)*, WA LVIII, 2006, s. 101-120; M. Maćczyńska, *Uwagi o niektórych typach zapinek II grupy serii wschodniej Oscara Almgrena*, WA LVIII, 2006, s. 159-184.

⁶² J. Okulicz - Kozaryn, *Centrum kulturowe z pierwszych wieków naszej ery u ujścia Wisły*, Barbaricum 2, Warszawa 1992, s. 142, ryc. 5:1.1A; L. Tysler, *Terra sigillata... I*, s. 34; *e a d e m*, *Terra sigillata... II*, s. 94, kat. Weklice 1.1; M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz - Kozaryn, *Wybrane groby z importami rzymskimi z cmentarzyska w Weklicach, pow. elbląski, stan. 7*, WA LIX, 2007, s. 50, 54-56, ryc. 6 (tam starsza literatura).

⁶³ Warto przy tym zauważyć, że w kulturze przeworskiej ceramika z Blickweiler pojawia się wyłącznie na cmentarzysku w Drochlinie, pow. częstochowski (P. Kaczanowski, K. Sztwiertnia, *Identyfikacja znalezisk terra sigillata z Drochliny, woj. Częstochowa*, WA XLVIII/2, 1982 (1985), s. 143, 137, tab. 1:18, tabl. 1:18; P. Kaczanowski, *Drochlin...*, s. 105; L. Tysler, *Terra sigillata... II*, s. 21, kat. Drochlin 10.2.).

⁶⁴ Oczywiście, przy 22-24 naczyniach *terra sigillata* w kulturze wielbarskiej, wszelkie proporcje wyrażane procentowo są bardzo zwodnicze, niemniej tylko zastosowanie tego zabiegu pozwala na orientacyjne porównanie częstości wyrobów różnych warsztatów na terenie obu kultur.

środowiska barbarzyńskiego, wyrobem z Westerndorf w kręgu kultury wielbarskiej jest talerz Drag. 31 z Dębic⁶⁵, wykonany w warsztacie TARVACVS, podczas gdy w kulturze przeworskiej zanotowano ok. 70 naczyń z tego ośrodka.

W obu kulturach porównywalny jest także odsetek *terra sigillata*, której pochodzenie nie zostało określone (odpowiednio ok. 19% i ok. 23%). Przy ogólnie niskiej liczebności tej kategorii importów na stanowiskach wielbarskich tak wysoki odsetek naczyń niezidentyfikowanych dodatkowo komplikuje i tak trudną analizę porównawczą ceramiki reliefowej z obszarów obu kultur, a ewentualne wnioski czyni nader wątpliwymi. Naturalnie już sama liczebność *terra sigillata* odkrytych w zespołach kultury wielbarskiej, wyraźnie kontrastująca z dość powszechną obecnością tej ceramiki na stanowiskach kultury przeworskiej, wskazuje na istotne odmienności w przyjmowaniu i traktowaniu naczyń reliefowych w środowiskach tych kultur.

Misa Drag. 37 z grobu w Jartyporach, wyprodukowana w warsztacie STATUTUSA w Rheinzabern w drugiej tercji III wieku, jest najpóźniejszym naczyniem *terra sigillata* z terenu kultury wielbarskiej, wyraźnie młodszym od datowanych na pierwszą i początek drugiej tercji III wieku wyrobów HELENIUSA z Pfaffenhofen, znanych z Janowa⁶⁶ i z Pomiellina⁶⁷. Wszystkie trzy *sigillaty* pochodzą jednak z zespołów pewnie mieszczących się w obrębie fazy C_{1b}. Naczynie z Jartyporów jest też jednym z nielicznych świadectw docierania na ziemię polską *terra sigillata* z Rheinzabern wyprodukowanej po roku 230, do tychczas znanej zresztą tylko z obszaru kultury przeworskiej. Fragmenty dwóch naczyń (VICTOR III oraz VICTOR II–JANUCO) znaleziono na cmentarzysku w Zadowicach, pow. kaliski, stan. 1⁶⁸. Wyroby VICTOR II–JANUCO zidentyfikowano również na cmentarzysku w Koninie, pow. loco, stan. 1, w grobach 12–15 i luźno⁶⁹, oraz w Konopnicy, pow. wieluński, stan. 7⁷⁰. Poza tymi czterema późnymi wyrobami

z Rheinzabern na stanowiskach kultury przeworskiej występują wówczas prawie wyłącznie materiały z Pfaffenhofen, głównie z kręgu DICANUS⁷¹. Zabytów określonych jako wyroby tego garncarza nie odnotowano dotychczas w środowisku kultury wielbarskiej.

Zgodnie z obserwacją L. Tyszler naczyń *terra sigillata* napływały na ziemię polską głównie za pośrednictwem ośrodków handlowych na Morawach i na Słowacji, a ich dystrybucja wiązać się ma z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego⁷². Jednak po roku 230 zarówno w materiałach z pogranicza *limesu* północno-pannońskiego (południowo-zachodnia Słowacja)⁷³, jak i znalezionych na terenie *Barbaricum* między Pannonią a Dacją⁷⁴ odnotowujemy wypieranie wyrobów z Rheinzabern przez naczynia *terra sigillata* z Westerndorf, głównie z filii tego ośrodka w Pfaffenhofen. Zapewne wpływ na taki stan rzeczy miały utrudnienia w kontaktach prowincji naddunajskich pośredniczących w handlu *terra sigillata* m.in. z terytorium kultury przeworskiej, z ośrodkami produkcji w Rheinzabern czy środkową Galią, spowodowane najazdem Alamanów i zajęciem *Agri Decumates*.

Wydaje się jednak, że większe znaczenie mogły mieć przyczyny *stricte* ekonomiczne, bowiem transport naczyń z odległych ośrodków do sprzedaży na tereny barbarzyńskie, na przykład za pośrednictwem *Brigetio*⁷⁵, stawał się nieopłacalny w sytuacji, gdy położone bliżej warsztaty w Westerndorf i Pfaffenhofen wytwarzały *terra sigillata* znajdującą licznych odbiorców również na „rynku barbarzyńskim”⁷⁶. Potwierdzeniem tej tezy może być liczba znalezisk z kultury przeworskiej, które przypisać można odpowiednio warsztatom środkowogalijskim i tym położonym bliżej *Barbaricum*. Wraz z napływem *terra sigillata* wyprodukowanych w środkowej Galii na obszary ziem polskich docierają wczesne wyroby z Rheinzabern, które z końcem II wieku stanowią przeważającą liczbę importowanych naczyń tego

⁶⁵ Dębice, dzis. Elbląg-Dębica, dawn. *Dambitzen*, *Ldkr. Elbing*. B. Ehrlich, *Bericht über die Tätigkeit der Elbinger Altertumsgesellschaft in den Vereinsjahren 1915/16 bis 1918/19*, „*Elbinger Jahrbuch*” 1, 1919/1920 (1920), s. 171–172; H. von Wichdorff (rec.), „*Elbinger Jahrbuch*” 1, 1919/20, „*Mannus*” XIV, 1922, s. 176; M. Ebert, *Truso...*, s. 71 nr 1; H. J. Eggers, *Der römische...*, s. 103, nr 623; L. Tyszler, *Terra sigillata...* I, s. 56; *eadem*, *Terra sigillata...* II, s. 15, kat. Dębice (tam starsza literatura). R. Wołągiewicz (*Ceramika...*, lista 20B nr 8) podaje nazwę *Kamiennik Wlk.-Dębice*, L. Tyszler (*Terra sigillata...* II, s. 15) – *Dębice (Kamiennik Wielki)*, nie wiadomo jednak na jakiej podstawie, bowiem obie miejscowości, odległe o kilka kilometrów, nawet ze sobą nie sąsiadują, a pierwsze informacje pozwalają na całkowicie pewną lokalizację miejsca odkrycia *terra sigillaty*.

⁶⁶ Zob. przypis 30.

⁶⁷ Zob. przypis 31.

⁶⁸ L. Tyszler, *Terra sigillata...* II, s. 101, 103, kat. Zadowice 1.3, 3.14, 16.1, 17.2, 23.1–2 (tam starsza literatura).

⁶⁹ L. Tyszler, *Terra sigillata...* II, s. 42, 43, kat. Konin 2.1, 2.5, 8.1–2, 12.12–14 (tam starsza literatura).

⁷⁰ L. Tyszler, *Terra sigillata...* II, s. 49, kat. Konopnica 30.1 (tam starsza literatura).

⁷¹ L. Tyszler, *Terra sigillata...* I, s. 74, ryc. 5.

⁷² L. Tyszler, *Terra sigillata...* I, s. 76.

⁷³ K. Kuzmová, *Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei)*, *Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes* Tomus XVI, Nitra 1997.

⁷⁴ D. Gabler, A. H. Vaday, *Terra sigillata...* s. 83–160.

⁷⁵ Por. L. Tyszler, *Terra sigillata...* I, s. 76.

⁷⁶ D. Gabler, A. H. Vaday, *Terra sigillata...* 1986, s. 41–42.

typu⁷⁷. Można wręcz odnieść wrażenie, że manufaktury wschodniogalijskie, a później ośrodki w Westerdorf i Pfaffenhofen wyparły z „rynku barbarzyńskiego” wyroby warsztatów środkowogalijskich⁷⁸, których napływ kończy się za panowania Kommodusa. Sytuacja ta jest po części skutkiem konkurencji na terenie prowincji i zmian w strukturze dystrybucji towaru, do jakich doszło po wojnach markomańskich⁷⁹. Źródłem kryzysu eksportu naczyń środkowogalijskich z końca II wieku nie można jednak porównywać z przyczynami zaniku napływu dla napływu *terra sigillata* w drugiej tercji III wieku. Naczynia środkowogalijskie docierające na ziemię polską to wyroby z końcowej fazy intensywnej działalności tego centrum, stąd ich liczebność nie odzwierciedla rzeczywistej skali produkcji i eksportu na tereny prowincji. Zwiększenie popularności *terra sigillata*, głównie w środowisku kultury przeworskiej, a w efekcie intensywne import tej ceramiki przypada natomiast na czasy rozpoczęcia działalności wschodniogalijskiego *Tabernae Rhenanae*. Produkty tego ośrodka są rozprowadzane, również na terenach *Barbaricum*, praktycznie przez cały czas jego funkcjonowania, dlatego też w III wieku, pomimo powstania nowych ośrodków w Westerdorf i Pfaffenhofen, naczynia z Rheinzabern ciągle jeszcze pojawiają się w środowisku kultury przeworskiej i wielbarskiej (Jartypory).

Struktura znalezisk *terra sigillata* z obszaru kultury wielbarskiej nie wykazuje żadnej prawidłowości

⁷⁷ D. Gabler i A. H. Vaday (*Terra sigillata...* 1986, s. 44) stwierdzają, że naczynia z środkowej Galii i z wczesnej fazy produkcji w Rheinzabern znalezione na terenach sarmackiego *Barbaricum* nie stanowiły przedmiotu wymiany handlowej, ale były łupami wojennymi. Dla terenów położonych w pewnym oddaleniu od granic Imperium, jak obszary kultury przeworskiej i wielbarskiej, podobne wyjaśnienie wydaje się jednak mało przekonujące.

⁷⁸ Możliwe, że wyroby nowopowstałych ośrodków produkcji *terra sigillata*, pojawiające się w prowincjach naddunajskich w końcu II i na początku III wieku, miały zastąpić droższe naczynia zachodnie, których import zanikał z przyczyn ekonomicznych (D. Gabler, *Differences between imported pottery in Western and Danubian Provinces of the Roman Empire*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae” XXXVIII, 1986, s. 101).

⁷⁹ D. Gabler (*Differences...*, s. 100–102) zwraca uwagę na znaczenie przynależności prowincji *Raetia* i *Noricum* oraz *Germania Superior* do różnych stref celnych, co znajduje odzwierciedlenie np. w eksporcie wyrobów niektórych *officina* italskich albo wyłącznie do strefy galijskiej, albo do prowincji naddunajskich. Jednocześnie D. Gabler tłumaczy obecność wyrobów galijskich (w tym *terra sigillata*) na terenach naddunajskich dostawami, które mogły być zwolnione od opłat celnych, gdyż były przeznaczone dla stacjonującej tam armii rzymskiej.

⁸⁰ Por. U. Lund Hansen, *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*, *Nordiske Fortidsminder*, Serie B, 10, København 1987, s. 182–183, 474, mapa 78.

i sprawia wrażenie dość przypadkowego zbioru wyrobów różnych warsztatów; zestaw zidentyfikowanych naczyń zdaje się jednak sugerować, że przyjmowano towar wyróżniający się jakością. Podobne obserwacje można poczynić w odniesieniu do *terra sigillata* ze Skandynawii⁸⁰. Jednocześnie liczebność tej kategorii importów poświadcza jej zdecydowanie mniejszą popularność w środowisku kultury wielbarskiej niż wśród społeczności przeworskich. Oczywiście, pamiętać tu trzeba zarówno o niewielkiej liczbie *terra sigillata* z terenów wielbarskich i ze Skandynawii, oraz o ogromnej dominacji znalezisk sepulkralnych w materiale archeologicznym kultury wielbarskiej, co wpływa zdecydowanie negatywnie na wiarygodność statystycznych porównań z kulturą przeworską.

Naczynia z tych samych warsztatów znajdowane w zespołach wielbarskich i przeworskich świadczą, że *terra sigillata* napływała do środowiska wielbarskiego również z południa, za pośrednictwem kultury przeworskiej. Nasuwa się jednak pytanie, czy wszystkie naczynia *terra sigillata* znane z kręgu kultury wielbarskiej są efektem wymiany handlowej prowadzonej wzdłuż szlaków wiodących przez terytorium kultury przeworskiej. Niewykluczone, że kulturowe związki obszarów wielbarskich ze Skandynawią⁸¹ znajdowały wyraz także w napływie części importów z kierunku bałtyckiego⁸². Zarówno wspomniane wcześniej naczynie REGINUS II z Czarnówka, jak i naczynie STATUTUS I z Jartyporów można ewen-

⁸¹ W szczególności o takich związkach może świadczyć kolista zawieszka-paciorek z fragmentu naczynia *terra sigillata* z zachowanym *ovolo*, z grobu 271 w Jartyporach. Podobne przedmioty wystąpiły w późnorzymskich grobach 1304 (wisiorek z brzęca naczynia *terra sigillata*), 1321 (2 przęśliki z brzęców) i 1339 (wisiorek i przęślik z brzęców) w Møllegårdsmarken na Fionii oraz w grobie 913 (wisiorek trójkątny) w Slusegård na Bornholmie (E. Albrechtsen, *Fynske Jernaldergrave IV: Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm*, 1. Tekst, 2. Tavler, *Fynske Studier IX*, Odense 1968, s. 116, tabl. 271b5, s. 83, tabl. 90a,b; O. Klindt-Jensen, *Slusegårdgravpladsen. Bornholm fra 1. årh. f. til 5 årh. e.v.t. II: Beskrivelse af oprindelig overflade og grave*, *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 14/2*, København 1978, s. 189; U. Lund-Hansen, *Die skandinavischen Terra Sigillata-Funde zu ihrer Herkunft, Datierung und Relation zu den übrigen römischen Importen der jüngeren Kaiserzeit*, *Studien zur Sachsenforschung 3*, Hildesheim 1982, nr 5, 8, ryc. 9, 15). Trójkątna zawieszka z fragmentu *terra sigillata* znana jest z osady kultury przeworskiej w Mierzanowicach, pow. opatowski (K. Salewicz, *Ogólne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w r. 1938 z ramienia Państw. Muzeum Archeologicznego w Warszawie na terenie województwa kieleckiego*, *ZOW XIV/7–8*, 1939, s. 97; M. Miśkiewicz, *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, *MS VII*, 1961, s. 274, tabl. XII:15; L. Tyszler, *Terra sigillata... II*, s. 63, kat. Mierzanowice 1.1, tabl. XLVI:6 [tam starsza literatura]; *Tabula Imperii Romani...*, s. 149, nr 471). Trójkątny wisiorek z *sigillaty*, jednak z acentrycznym umieszczeniem otworkiem, znaleziono ostatnio na osadzie w Lübesee, Lkr. Ludwigslust, w Meklemburgii-Pomorzu Przednim (K. Hirsch et alii, „Römisches“ aus Mecklenburg-Vorpommern – Nachträge zur Lieferung

tualnie wiązać z tzw. duńską falą importów⁸³, biorąc pod uwagę wyjątkowość obu egzemplarzy w sensie warsztatowym. Wyroby z późnej fazy działalności warsztatu w Rheinzabern znane są jednak ze stanowisk kultury przeworskiej⁸⁴, co powoduje, że kwestię kierunku napływu naczyń z Jartyporów należy traktować z dużą ostrożnością i – tymczasem – pozostawić otwartą⁸⁵. Symptomatyczny brak naczyń wytworzonych w kręgu DICANUS z Pfaffenhofen w dostępnych nam materiałach kultury wielbarskiej może wynikać ze wspomnianej tendencji do przyjmowania

wyrobow odznaczających się lepszą jakością, a do takich z pewnością w III wieku zaliczyć należy naczynia z Rheinzabern⁸⁶. Zatem bardziej prawdopodobne jest interpretowanie nielicznych *terra sigillata* w środowisku kultury wielbarskiej jako dowodu popularności tego importu w wąskim, elitarnym kręgu społecznym, niż jako świadectwa odmiennego kierunku napływu naczyń⁸⁷.

W większości wypadków *sigillaty* wielbarskie to całe naczynia z wyposażenia pochówków szkieletowych, często bogatych lub tzw. książęcych (okolice Gdańska⁸⁸ [?],

D 3 des „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum“, BMJ 54, 2006 [2007], s. 58, 85–86, ryc. 9:3). Niewielki paciorek wykonany ze ceramiki importowanej odkryto na osadzie w Pokrzywnicy, pow. starachowicki (S. Orzechowski, *Zaplecze osadnicze i podstawy surowcowe starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego*, Kielce 2007, s. 88, tabl. XVI:7).

⁸² Czarnówko, grób 373 (zob. przypis 45). Bałtycki kierunek napływu *terra sigillata* z Weklic sugerowany przez J. Okulicza-Kozaryna (*Centrum kulturowe...*, s. 142; por. M. Natuniewicz-Sekuła, J. Okulicz-Kozaryn, *Wybrane groby...*, s. 56) kwestionowany jest przez K. Godłowskiego (*Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, [w:] H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner (red.), *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 1, Brno 1994, s. 116).

⁸³ R. Wołągiewicz, *Napływ importów rzymskich do Europy na północ od środkowego Dunaju*, APolski XV, 1970, s. 232.

⁸⁴ Por. przypisy 68–70.

⁸⁵ A. Błażejewski (*Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa*, *Studia Archeologiczne* XXXIX, Wrocław 2007, s. 84–86) rozpatrując napływ *terra sigillata* do lokalnego, nadbaryckiego skupienia osadniczego kultury przeworskiej sugeruje możliwość przeniesienia części naczyń przez migrujących Germanów reńsko-wezerskich. Autor oparł ten wniosek na współwystępowaniu ceramiki reliefowej z ceramiką wykonaną w stylistyce reńsko-wezerskiej. Uważa jednocześnie, że nasilenie napływu naczyń importowanych z kierunku zachodniego przypada na okres wojen markomańskich, co ma różnić ten rejon od innych obszarów kultury przeworskiej. W świetle znalezisk z terenu Małopolski czy nawet kultury wielbarskiej, odpowiadających chronologicznie *terra sigillata* ze skupienia nadbaryckiego, wniosek ten nie wydaje się słuszny, bowiem na obu obszarach spotykane są naczynia z Lezoux i wczesne wyroby z Rheinzabern, datowane na okres bezpośrednio poprzedzający wojny markomańskie i czas tych wojen. *Terra sigillata* z III i IV wieku z pracowni argońskich i północnoafrykańskich znana z przedpola limesu północnopannońskiego (K. Kuzmová, *Terra sigillata...*, s. 95) świadczy, że – skądinąd wyjątkowa – *terra nigra* czy ceramika z warsztatu w Argonne znaleziona na cmentarzysku w Kocinie, pow. ostrowski (A. Błażejewski, *Kultura przeworska...*, s. 85, 86, ryc. 54:2, 55), nie musiała napłynąć z zachodu.

⁸⁶ W przeciwieństwie do produktów z Rheinzabern, wyroby z Pfaffenhofen często odznaczają się słabą czytelnością dekoracji reliefowej i wykonane były ze stosunkowo miękkiej, ścieralnej gliny (por. H. J. Kellerer, *Die Sigillata-Töpferi in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz*, „Germania” 42, 1964, s. 80).

⁸⁷ W roku 2008 na cmentarzysku w Jartyporach w sześciu sąsiadujących z sobą grobach i luźno w ich okolicy znaleziono łącznie 13 ułamków co najmniej dwóch kolejnych naczyń importowanych. Jedno z nich, zdobione ornamentem stempelkowym (por. N. Gudea,

Die Stempelgefäße vom Porolissum, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* XXI/XXII, Apvd Ravracos 1982, s. 167–208), to wyrób z III wieku z warsztatów w *Porolissum* w rzymskiej Dacji, natomiast gładkie naczynie z pierścieniowatym dnem przypuszczalnie pochodzi z Dacji lub sąsiadującej z nią Pannonii. Importowana ceramika stempelkowa znana jest dotychczas z ziem polskich tylko z materiałów kultury przeworskiej: z grobu III/63 z Ciuślic, pow. kazimierski (L. Gajewski, *Odkrycia i wykopaliska archeologiczne w Ciuślicach*, pow. Kazimierza Wlk., *SprArch.* XXIII, 1974, s. 88, ryc. 8b), z luźnych znalezisk z Drochlina (P. Kaczanowski, *Drochlin...*, s. 105–106, tabl. XLII:16–21; por. L. Tysler, *Terra sigillata... II*, s. 20, kat. Drochlin 8.6, która mylnie uznaje je za *terra sigillata*), ze skupiska 172 z osady w Krakowie-Pleszowie (J. Wielowiejski, *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolatańskim i rzymskim*, *MS VI*, 1960, s. 350, nr 879B; B. Rutkowski, *Terra sigillata...*, s. 37, 70, kat. 103; L. Tysler, *Terra sigillata... II*, s. 52) oraz z luźnych znalezisk z nekropoli w Woli Załężnej, pow. opoczyński (T. Liana, *Znaleziska z okresu późnolatańskiego i rzymskiego z terenu województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego*, „Wiadomości Archeologiczne” XXVIII, 1962, s. 50, tabl. XIII:7, zbiory PMA, IV/182). Gładkiemu naczyniu z Jartyporów odpowiadać może fragment pierścieniowatej stopki znaleziony we wczesnośredniowiecznej jamie gospodarczej 67/1953 na osadzie w Igołomi, pow. krakowski, określony przez A. Vaday jako imitacja *terra sigillata* (L. Gajewski, *Importy rzymskie w Igołomi*, „Archeologia” VII/2, 1955 (1957), s. 141, ryc. 3:7; B. Rutkowski, *Terra sigillata...*, s. 59, kat. 49; H. Dobrzańska, *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie, część I. Materiały*, Wrocław 1990, s. 35, tabl. XXVII:5; *eadem*, *Osada...*, część II, Kraków 1990, s. 64; L. Tysler, *Terra sigillata... II*, s. 34, kat. Igołomia 8.1-2; oraz inf. ustne H. Dobrzańskiej i zbiory MAK). Znaleziska te potwierdzają możliwość napływu ceramiki importowanej do środowiska wielbarskiego z terenu kultury przeworskiej.

⁸⁸ Z informacji Georga Bujacka z Królewca przekazanej Ingvaldowi Undsetowi wiadomo jedynie, że w końcu XIX wieku całe, dobrze zachowane (?) naczynie z grobu odkrytego w okolicy Gdańska znajdowało się w zbiorach Theodora Blella w Malborku. August Brinkmann, znający naczynie z autopsji, traktował je jako podejrzanę, a Hans Dragendorff na podstawie otrzymanego odeń rysunku przypuszczał wręcz, że *diese Flasche mit aufgesetztem Hochrelief* może być nowożytną terakotą (I. Undset, *Das erste Auftreten des Eisens im Norden*, Hamburg 1882, s. 145–146 przyp. 4; A. Lissauer, *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 159; *idem*, *Über die Bedeutung des Gräberfeldes von Wilhelmsau für die Kenntnis des Handelsverkehrs in der Völkerwanderungszeitperiode*, *ZfE* 37, 1905, s. 595; A. Brinkmann, *Funde von Terra sigillata in Ostpreussen*, *Prussia* 21, 1896–1900 (1904), s. 77 przypis; H. Dragendorff, *Terrasigillatafunde aus Norddeutschland und Skandinavien*, *ZfE* 38, 1906, s. 374; M. Ebert, *Truso...*,

Gronowo, grób 1/26 – dwa egz.⁸⁹, Odry, pow. chojnicki, grób 423⁹⁰, Pomielin [?]⁹¹, Weklice, grób 208⁹², Malbork-Wielbark⁹³, Gródek, grób 61⁹⁴) lub – co bardzo interesujące – popielnice w grobach ciałopalnych (Domkowo, pow. ostródzki⁹⁵, Leśno, pow. chojnicki, stan. 1⁹⁶, Sadłowo⁹⁷). Interesujące jest użycie w charakterze urn (w Leśnie i Sadłowie) naczyń pochodzących z warsztatu COMITIALIS SECUNDIN.AVI z Rheinabern, datowanych na okres seweriański, ponieważ w środowisku kultury przeworskiej naczynie z tego warsztatu zostało poświęcone wyłącznie na cmentarzysku w Opatowie, pow. kłobucki⁹⁸, podobnie znane jest tylko jedno zachowane w całości późnoseweriańskie naczynie z Rheinabern – z grobu w Lisowie, pow. opatowski⁹⁹.

W sześciu wypadkach (Ciemniewko¹⁰⁰, Czarnówko, grób 373¹⁰¹, Janowo, grób 5¹⁰², Jartypory, grób 106, Kleszewo, pow. pułtusi, grób 150¹⁰³, Warszawa-Dotrzyma¹⁰⁴) przepalone ułamki *sigillaty* pochodzą z grobów ciałopalnych, natomiast w pozostałych naczynia lub fragmenty *terra sigillata* znane są z dawnych, źle lub w ogóle nie zadokumentowanych odkryć (Dębice, Iława)

albo ze złoża wtórnego (Gostkowo-Folsąg, pow. toruński¹⁰⁵, Sopot¹⁰⁶).

W podobnym do jartyporskiego kontekście odkryto na pewno *sigillaty* z Janowa i z Kleszewa, a być może również z Ciemniewka. Groby z Janowa i Kleszewa to „zwykłe” ciałopalne pochówki bezpopielnicowe o przeciętnych wyposażeniach; w obu brak jakichkolwiek śladów specjalnych zabiegów post-depozycyjnych, podobnych do stwierdzonych w Jartyporach. W wypadku Ciemniewka niejasna pozostaje zarówno liczba znalezionych tam fragmentów *terra sigillata*, jak i kwestia zwartości zespołu grobowego. Zupełnie inny charakter ma wspomniany wyżej grób z Czarnówka. Przepalone ułamki misy *terra sigillata*, pozwalające na zrekonstruowanie całego naczynia, znaleziono w bardzo bogatym zespole grobowym, z naczyniem brązowym, złotymi ozdobami i szklanymi żetonami do gry.

Liczebność naczyń *terra sigillata* w kulturze wielbarskiej oraz charakter znalezisk zdają się wskazywać na większe znaczenie tej kategorii importu jako wyznacznika statusu społecznego, niż miało to miejsce w kultu-

s. 71 nr 4; R. J a m k a, *Rozmieszczenie naczyń typu terra sigillata na obszarze dzisiejszej i dawnej Polski*, PArch. IV/3, 1930–1932 (1933), s. 186–187, 196; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 29, kat. Gdańsk okolica – tam pełna literatura; na temat Bllella zob. M. J. H o f f m a n n, *Theodor Josef Blell*, „Borussia” 7, 1994, s. 185–187.

⁸⁹ Zob. przypis 57.

⁹⁰ T. G r a b a r c z y k *et alii*, *Période romaine en Poméranie*, InvArch. XLIII, 1973, tabl. 271:1; A. B u r s c h e, *Terra sigillata...*, s. 141 przyp. 6; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 66, kat. Odry 1.1.

⁹¹ Zob. przypis 31.

⁹² Zob. przypis 62.

⁹³ Nieznane skądinąd fragmenty naczyń *terra sigillata* z grobów szkieletowych z Wielbarka wspomina H. J. E g g e r s (*Der römische Import...*, s. 105 nr 655a), powołujący się na informację R. Schindlera z 1950 r. W początkach lat 60. XX wieku kilka ułamków naczynia (zrekonstruowanego później jako misa) znaleziono na zamku w Malborku wśród zabytków ze stanowiska *Heidnische Preussen* w Wielbarku, nie wiadomo jednak, czy chodzi tu o te same materiały; obecnie naczynie to przechowywane jest w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku (inw. 1965:80/97; por. L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 63, kat. Malbork-Wielbark). Za bliższe informacje dotyczące *sigillat* z Wielbarka i Sopotu dziękujemy Panu mgr. Mirosławowi Pietrzakowi z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

⁹⁴ Zob. przyp. 56.

⁹⁵ Dawn. *Domkau*, Kr. Osterode. A. B r i n k m a n n, *Funde von Terra sigillata...*, s. 76–77. L. T y s z l e r (*Terra sigillata... II*, s. 16, kat. Domkowo) i ostatnio A. C i e ś l i Ń s k i (*Przemiany...*, s. 20, kat. nr 35) zestawiają pełną literaturę i archiwalia na temat tego znaleziska.

⁹⁶ L. J. Ł u k a, *Dwa importowane naczynia z okresu rzymskiego z miejscowości Leśno, pow. Chojnice*, WA XXII/2, 1955, s. 175–179; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 59, kat. Leśno 1.1 (tu pełna literatura).

⁹⁷ Zob. przypis 33.

⁹⁸ T. R e y m a n, *Sprawozdanie z dotychczasowych badań na cmentarzysku z okresu rzymskiego w Opatowie, pow. częstochowski*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” XLIV/3, 1939 s. 118; K. G o d ł o w s k i, *Materiały...*, s. 233 nr 4

(CERIALIS II); *i d e m*, *Die Synchronisierung...*, s. 127, ryc. 6 (CERIALIS II); B. R u t k o w s k i, *Terra sigillata...*, s. 71, kat. 107, tabl. XXIII:2a–c (CERIALIS II); A. B u r s c h e, *Terra Sigillata...*, ryc. 2, 3; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 66, kat. Opatów 1.2, 1.3 (CERIALIS I, CERIALIS V lub COMITIALIS I), s. 67, kat. Opatów 1.4 (nieokreślony). W świetle dokonanej ostatnio przez A. Przychodniego reatrybucji naczynie to łączyć należy z grobem 21a.

⁹⁹ S. B u r a t y Ń s k i, *Zabytki z okresu wpływów rzymskich z Woli Pawłowskiej i Lisowa, pow. Opatów*, SprArch. XXV, 1973, s. 185–188, ryc. 3–5 (PRIMITIVUS, wg B. Rutkowskiego); A. B u r s c h e, *Terra Sigillata...*, ryc. 2, 3 (PRIMITIVUS I); K. G o d ł o w s k i, *Die Synchronisierung...*, s. 127, ryc. 6 (PRIMITIVUS I); L. T y s z l e r, *Terra sigillata... I*, s. 20, 39, 41, 42, 155, 165, 171, 174, tabl. III, IX–XI, XXIII–XXVI, mapa 1–3; *e a d e m*, *Terra sigillata... II*, s. 59, kat. Lisów (Zagórze) 1.1, tabl. XLVIII, XCVI:2 (PRIMITIVUS I); *Tabula Imperii Romani...*, s. 127, kat. 405). Zbiory MAK.

¹⁰⁰ Zob. przypisy 58–60.

¹⁰¹ Zob. przypis 45.

¹⁰² Zob. przypis 30.

¹⁰³ Niepublikowane Zbiory Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie (inw. A/129). Pani dyr. Dorocie Słowińskiej dziękujemy za zgodę na wykorzystanie tych informacji.

¹⁰⁴ Zob. przypis 46.

¹⁰⁵ Ułamek z obiektu wczesnośredniowiecznego (B. Z i e l o n k a, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gostkowie-Folsungu*, ZOW XXI, 1952, s. 192; *i d e m*, *Cmentarzysko z młodszego okresu rzymskiego w m. Gostkowo, pow. Toruń*, WA XX/1, 1954, s. 82 [tu – ułamki]; *i d e m*, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Gostkowo-Folsąg, pow. Toruń*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne. Archeologia I (26), Toruń 1968, s. 71, ryc. 12; L. T y s z l e r, *Terra sigillata... II*, s. 29, kat. Gostkowo Folsąg – tam pełna literatura).

¹⁰⁶ Wzmiankowana przez R. W o ł ą g i e w i c z a (*Ceramika...*, lista 20B) *sigillata* z Sopotu to ułamek znaleziony w początku lat 60. XX wieku podczas badań grodziska wczesnośredniowiecznego (A. S z y m a Ń s k a - B u k o w s k a, *Z zamierzchłej przeszłości Sopotu. Grodzisko wczesnośredniowieczne* [w druku], ryc. 47), dziś zaginiony.

rze przeworskiej, być może również z uwagi na mniejszą dostępność *sigillat*. Pewność wnioskowania w tym zakresie jest jednak mocno ograniczona, pamiętać bowiem należy nie tylko, że w wypadku kultury wielbarskiej *die wiederentdeckte Kultur*¹⁰⁷ to niemal wyłącznie nekropole i znaleziska luźne¹⁰⁸, a też że znaczna część ceramiki *terra sigillata* to materiały bez kontekstu lub pochodzące ze złoża wtórnego. Groby z Janowa, Kleszewa, Jartyporów świadczą natomiast, że *terra sigillata* może znaleźć się także w wyposażeniach grobów nie wskazujących na wyższy lub specjalny status pochowanych osób

Wszystko to powoduje, że nasze rozumienie reguł rządzących obrzędkiem pogrzebowym ludności kultury wielbarskiej, a w szczególności rytualnej funkcji

naczyń *terra sigillata*, ciągle jeszcze uznać należy za dalece niedostateczne.

Mgr Jacek Andrzejowski
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52
PL 00-241 Warszawa
j.andrzejowski@pma.pl

Mgr Andrzej Przychodni
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Kielcach
ul. Zamkowa 5
PL 25-009 Kielce
andrzejp@korzenie.gimnazjum.com.pl

TERRA SIGILLATA FROM A WIELBARK CULTURE CEMETERY AT JARTYPORY, WESTERN PODLASIE REGION

SUMMARY

The cemetery at Jartypory, distr. Węgrów in eastern Poland¹ (Fig. 1), is one of the largest known gravefields of the Wielbark culture in right-bank Mazowsze and in Podlasie. So far, the excavated area of ca 1550 m² yielded almost 400 graves, both inhumation and cremation, dated to phases B₂/C₁–C₂ of the Late Roman Period; stray finds indicate that the site continued in use until the early phase of the Migration Period².

A cremation pit grave 106 (Fig. 2, 3) contained ca 50 fragments of *terra sigillata*, dispersed within the pit fill. They were reassembled into a bowl – H. ca 10 cm, R. 18 cm and B. 7.5 cm (Fig. 4a,b). The same grave assemblage also featured fragments of melted pale yellow glass from an undetermined vessel, sherds of locally produced hand-built pottery vessels (Fig. 5c–f), fragments of a tri-layer antler comb (Fig. 5a), and a bronze belt buckle (Fig. 5b). A small quantity of heavily burnt and very poorly preserved bones belonged to a male (?), 30–50 years old (*adultus*–*maturus*)⁵.

Dating the assemblage is quite difficult. The only diagnostic element is a large and solid elbow handle (surviving length ca 11 cm!), presumably from a type IXA jug (Fig. 5d), datable to phase C_{1b}–C₂^{8–16}. Grave 106 partly intruded on the pits of graves 122 and 126 (Fig. 2, 3a.). Of these, grave 126 cannot be dated more closely and grave 122 is placed in phases C_{1b}–C₂¹⁷. In any case, the top layer of grave 122 yielded two fragments of a *terra sigillata* vessel and further isolated fragments occurred in graves 102B and 107, with some stray pieces discovered in the direct neighbourhood of grave 106 (Fig. 6). It is interesting that a *terra sigillata* rim sherd, perhaps from the same vessel, was discovered at the bottom of the humus layer ca 22 m (!) to the west of grave 106. Since all these fragments may be refitted with the vessel from grave 106, presumably they must have become relocated from the upper layer of that grave. Grave 102B may be dated only broadly to the Late Roman Period, it is possible to define the chronology of grave 107¹⁹ reliably as phase C_{1b}, which, at the same time, is the *terminus ante quem* of the burial in grave 106. All of which ultimately places grave 106 in phase C_{1b}.

The reconstruction of the *terra sigillata* vessel as a Drag. 37 bowl²² is beyond question. Bowls of this type prevail among finds of *terra*

sigillata from the area of Middle European *Barbaricum*, in Poland they make up almost 95% of vessels determined morphologically. What is exceptional is ornamentation of the bowl from Jartypory. It includes (cf fig. 4a): 1. The raised potter's stamp, (STA)TVT(VSF) (?), similar to the one published by W. Ludowici²⁶ (cf fig. 7a); 2. *Ovolo*, Ricken-Fischer²⁵ E28 (cf fig. 7b); 3. Bull turned right, Ricken-Fischer T119a (cf fig. 7c); 4. Deer turned left, Ricken-Fischer T82a (cf fig. 7d); 5. Lioness turned right, Ricken-Fischer T35a (cf fig. 7e); 6. Archer, Ricken-Fischer M174g (cf fig. 7f); 7. Unidentified animal turned left.

Both the stamp and the surviving set of ornaments help in tracing the vessel from Jartypory to the wares of STATUTUS I from Rheinzabern, classified to group IIIb acc. to H. Bernhard²⁷. The time of production of the bowl can be determined broadly as the second terce of the 3rd c. (AD 233–260/275).

Most of the fragments of the *terra sigillata* bowl from Jartypory are burnt, but a few show no trace of fire or only light discolorations of its dark red slip. Combined all the bowl fragments from grave 106 comprise only 20–30% of the vessel, which must follow from the failure to recover all of the mortuary furnishings from the remains of the burnt pyre. At the same time it is hard to say whether the fact of the deposition in the grave of fragments of an incomplete vessel results from the application of the principle of *pars pro toto* or from other elements of the funerary ritual unclear to us at present.

Finds of samian wares in the Wielbark Culture territory are exceedingly rare (Fig. 8): so far from 20 sites (including Jartypory) we have just 22–24 vessels. For comparison, the area of Przeworsk Culture has yielded not less than 395 *terra sigillata* vessels so far. To the list of samian wares from Wielbark Culture⁴ may be added also a new find from Czarnówko, distr. Lębork, grave 373⁴⁵, a fragment from Warszawa-Dotrzyma⁴⁶, and perhaps, also a fragment from Lubartów, distr. *loco*, both fragments attributed previously to Przeworsk Culture⁴⁸.

In the case of fragments of samian wares from Opoka, distr. Puławy⁵⁰, and from Gościeradów, distr. Kraśnik⁵¹, it is possible equally well to link them with Przeworsk Culture as with Wielbark Culture.

– stan badań, [w:] *Nowe materiały i interpretacje, stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* (red. M. Fudziński, H. Paner), Gdańsk 2007, s. 555–582.

¹⁰⁷ Por. H. J. Eggers, *Der römische Import...*, s. 24.

¹⁰⁸ Na temat stanu badań osad kultury wielbarskiej ostatnio zob. A. Michałowski, *Osady kultury wielbarskiej fazy lubowidzkiej*

At the same time, it is necessary to remove from the list of Wielbark Culture finds the fragment from Masłomęcz, distr. Hrubieszów, grave 417⁵⁴, which in reality is a sherd of a hand-built vessel of local make, and an unreliably dated and attributed fragment of *terra sigillata* from a southern Gaulish workshop discovered at Kopyłów, distr. Hrubieszów⁵³.

The Drag. 37 bowl from Jartypory, produced AD 233–260/275, is the latest *terra sigillata* find from the area of Wielbark Culture, younger than samian wares from Pfaffenhofen dated to the first and the beginning of the second terce of the 3rd c. known from a grave from Janowo³⁰, and from a destroyed grave from Pomielin, distr. Ława³¹. At the same time, all the three *sigillata* finds come from assemblages dated reliably to phase C_{1b}. The vessel from Jartypory is also one of very few pieces of evidence on the coming to the territory of Poland of *terra sigillata* from Rheinzabern produced after AD 230, noted, until recently, only on territory of Przeworsk Culture.^{68–70}

The structure of *terra sigillata* finds from the area of Wielbark Culture does not show any regularity when it comes to the participation of individual workshops and gives an impression that the collection is quite random; at the same time, selection of vessels suggests that emphasis was placed on pieces of better quality. In most cases samian wares in Wielbark deposits are intact vessels from the furnishings of rich inhumations (region of Gdańsk⁸⁸ [?], Gronowo, distr. Drawsko Pom., grave 1/26⁵⁷, Odry, distr. Chojnice, grave 423⁵⁷, Pomielin³¹, Wekllice, distr. Elbląg, grave 208⁶², Malbork-Wielbark, distr. loco³⁵) or – which is quite interesting – urns in cremation graves (Domkowo, distr. Ostróda³⁵, Leśno, distr. Chojnice, site 1³⁶, Sadłowo, distr. Rypin³³). In six cases (Ciemniewko, distr. Ciechanów^{58–60},

Czarnówko⁴⁵, Janowo³⁰, Jartypory, Kleszewo, distr. Pułtusk, grave 150¹⁰³, Warszawa-Dotrzyna⁴⁶) occurred in cremation graves as burnt fragments; the remaining *terra sigillata* finds are from earlier discoveries, badly documented or not at all (Dębice, town of Elbląg⁶⁵, Ława, distr. loco³⁹), or from destroyed features (Gostkowo-Folsąg, distr. Toruń¹⁰⁵, Sopot, distr. loco¹⁰⁶). Urns from Leśno and Sadłowo are vessels from the workshop COMITIALIS SECUNDIN.AVI from Rheinzabern. A single vessel from this workshop is known from the area of Przeworsk Culture (Opatów, distr. Kłobuck³⁸); similarly as only a single find of a late Severan complete Rheinzabern vessel (Lisów, distr. Opatów⁹⁹).

A context of discovery of *sigillata* definitely similar to the one at Jartypory was noted at Janowo and Kleszewo, and perhaps also at Ciemniewko; the grave from Czarnówko was decidedly much richer, with a bronze vessel, gold ornaments and glass gaming counters.

The number of *terra sigillata* vessels in Wielbark Culture and the character of these finds suggests a greater importance of this category of imports as a mark of status than in case of Przeworsk Culture, perhaps due also to the smaller availability of samian wares in the Wielbark environment. At the same time, all our conclusions in this regard are seriously limited by the fact that in case of Wielbark Culture *die wiederentdeckte Kultur* is represented almost exclusively by cemeteries and stray finds. Nevertheless the differences in the number, dating of the influx, centres of production of *terra sigillata* vessel finds from the area of Wielbark and Przeworsk Culture are quite significant and – apparently – not random, even if compare only the material from graves and cemeteries.

tłum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr ...”, Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KZIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materiały i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2008. Wydanie I. Nakład 500 egz.
Druk i oprawa: Zakład Poligraficzny POLIMER, ul. Mieszka I 24, 75-132 Koszalin